

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Štěpán Černoušek

**Pohled na období stalinismu jako třetí plocha
mezi ruským státem a hnutím Memorial**

Bakalářská práce

Praha 2017

Autor práce: **Štěpán Černoušek**

Vedoucí práce: **Mgr. Karel Svoboda, Ph.D.**

Rok obhajoby: **2017**

Bibliografický záznam

ČERNOUŠEK, Štěpán. *Pohled na období stalinismu jako třecí plocha mezi ruským státem a hnutím Memorial*. Praha, 2017. 48 s. Bakalářská práce (Bc.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Karel Svoboda, Ph.D.

Abstrakt

Bakalářská práce *Pohled na období stalinismu jako třecí plocha mezi ruským státem a hnutím Memorial* sleduje proměny ve výkladu sovětských represí (především z období stalinismu) od konce 80. let 20. století do konce roku 2016. Na jedné straně sleduje postoj ruského (resp. sovětského) státu, na straně druhé pak postoj nezávislého hnutí Memorial. V pěti kapitolách seřazených dle chronologického vývoje si všímá rozporů, které ve výkladu represí státu a Memorialu vznikají a snaží se je vysvětlit. Zatímco postoj Memorialu zůstává po celou dobu konzistentní a snaží se represe dávat do širšího kontextu, ze strany státu vidíme různé přístupy v dobách perestrojky, za vlády prezidenta Jelcina i v období prezidentství Vladimira Putina. Od souznějících postojů se stát pohybuje k výkladům, které jsou v rozporu s pozicí Memorialu a jsou ideologicky motivované. Práce také hledá příčiny současného tlaku ruského státu proti hnutí Memorial, který zesílil především po roce 2014. Na pozadí hlavního tématu práce představuje také stručnou historii hnutí Memorial, jeho vývoj a konkrétní projekty a postoje.

Abstract

The bachelor thesis *The reflection on the Stalinist period as a friction between the Russian State and the Memorial movement* follows changes in the interpretation of Soviet repressions (especially from the period of Stalinism) from the late 1980s until the end of 2016. On the one hand, it follows the attitude of the Russian (or Soviet) state, on the other hand the position of the independent Memorial movement. In five chapters, chronologically, it notes contradictions that arise in the interpretation of the

repression by the State and the Memorial and try to explain them. While the attitude of Memorial is consistent throughout the whole period (it attempts to bring repression to a wider context), we see different attitudes of the Russian state in the times of perestroika, during the reign of President Yeltsin and during the presidency of Vladimir Putin. From coincident attitudes, the state moves to interpretations that are inconsistent with the position of Memorial and are ideologically motivated. The thesis also looks at the causes of the current pressure of the Russian state against the Memorial movement, which intensified especially after 2014. The other theme of the thesis is also a brief history of the Memorial movement, its development and concrete projects and opinions.

Klíčová slova

Memorial, stalinismus, Stalin, Rusko, Perestrojka, Jelcin, Putin, represe, reflexe, zahraniční agent, Sovětský svaz

Keywords

Memorial, Stalinism, Stalin, Russia, Perestroika, Yeltsin, Putin, repression, reflection, foreign agent, Soviet Union

Rozsah práce: 93.174 znaků (51,8 normostran)

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 17. 5. 2017

Štěpán Černoušek

Obsah

ÚVOD	2
1. STALINISMUS A JEHO REFLEXE OD 50. LET DO OBDOBÍ PERESTROJKY.....	5
1.1 <i>Stalinské represe.....</i>	5
1.2 <i>Reflexe represí během fungování SSSR .....</i>	6
2. VZNIK MEMORIALU A JEHO VÝVOJ DO ROKU 1991	8
2.1 <i>Prehistorie Memorialu.....</i>	8
2.2 <i>Plán na památník obětem represí .....</i>	10
2.3 <i>Nezávislost a zodpovědnost Memorialu .....</i>	11
2.4 <i>Zákon o rehabilitaci obětí politických represí.....</i>	12
3. MEMORIAL V JELCINOVĚ RUSKU DO ROKU 1999.....	14
3.1 <i>Struktura Memorialu.....</i>	14
3.2 <i>Definování činnosti Memorialu a jeho vztah k minulosti .....</i>	16
3.3 <i>Nový ruský stát a jeho vztah k minulosti.....</i>	17
3.4 <i>Historická paměť v 90. letech z pohledu Memorialu a státu .....</i>	19
4. MEMORIAL A PUTINOVO RUSKO (DO ROKU 2014)	22
4.1 <i>Vztah ruského státu k období stalinismu .....</i>	22
4.1.1 <i>Putinovo pojetí historie .....</i>	22
4.1.2 <i>Vztah státu ke stalinismu .....</i>	24
4.2 <i>Postoj Memorialu k období stalinismu.....</i>	27
4.2.1 <i>Problematika se státním pohledem na dějiny.....</i>	27
4.2.2 <i>Problematika regionálního vnímání stalinských represí .....</i>	28
4.2.3 <i>Činnost Memorialu za Putinova období .....</i>	29
5. NOVÁ VLNA REPRESÍ – OD ROKU 2014 DO KONCE ROKU 2016	31
5.1 <i>Pozice státu .....</i>	32
5.1.1 <i>Unifikace historické politiky.....</i>	32
5.1.2 <i>Koncepce státní politiky na zvěčnění památky obětí politických represí ....</i>	33
5.1.3 <i>Připomínání Stalina jako důsledek státní politiky .....</i>	34
5.2 <i>Memorial a jeho současná pozice .....</i>	35
5.2.1 <i>Zákon o zahraničních agentech.....</i>	36
5.2.2 <i>Důsledky zesilujícího tlaku – nové aktivity Memorialu.....</i>	39
5.2.3 <i>Možný vývoj.....</i>	41
ZÁVĚR.....	42
SUMMARY	45
SEZNAM LITERATURY A ZDROJŮ.....	46

Úvod

Ve své bakalářské práci mapuji problematiku vztahu ruského státu a nezávislých organizací spojených pod hlavičkou hnutí Memorial k vlastní sovětské represivní minulosti. Sovětský svaz měl z komunistických režimů Evropy zdaleka největší počet obětí na životech a byl to právě on, kdo implementoval komunismus do dalších zemí ve východní a střední Evropě. V těchto zemích – Polsku, České republice, Slovensku, Maďarsku, Rumunsku, ale i na Ukrajině či v Pobaltí postupně vznikají státem zřízené ústavy národní paměti (v České republice Ústav pro studium totalitních režimů) a debata o vyrovnávání se s minulostí se zde vede dlouhodobě od pádu komunistických režimů.

V Rusku, tedy v zemi, z níž de facto komunistický režim vzešel, však obdobný ústav neexistuje a v debatě o reflexi vlastní totalitní minulosti se dnes vede poměrně ostrý spor mezi nezávislými organizacemi a státem jako takovým. V posledních dvou letech jsme svědky různých událostí, které svědčí o zvyšujícím se tlaku státních orgánů na nezávislé organizace a jednotlivce zabývající se sovětskou historií. Na seznam tzv. zahraničních agentů, kdy tímto dehonestujícím označením ruský stát de facto ukazuje na vybrané organizace jako na nepřátelské, se dostalo Centrum Sacharova v Moskvě, ale také šest poboček hnutí Memorial (včetně centrální moskevské organizace Mezinárodní Memorial). Muzeum politických represí Perm-36 bylo státem odebráno jeho zřizovatelům a jeho nová podoba je mnohem vstřícnější k období stalinismu.¹ Za kritické výroky k roli SSSR při napadení Polska v roce 1939 byl odsouzen ruský občan z Permu.²

Souvisejí tyto události s dlouhodobou proměnou oficiálního pohledu ruského státu na sovětskou minulost, nebo se jedná „pouze“ o projev zvyšujících se represí dnešního Ruska proti jakýmkoli nezávislým aktivitám, jichž je hnutí Memorial čelním představitelem? Tuto otázku by měla alespoň částečně rozřešit má bakalářská práce. Učiním tak na příkladu vztahu ruského státu k období stalinismu ve srovnání se vztahem k těmto obdobím ze strany

---

¹ Více o situaci v Permu-36 např viz. Černoušek, Štěpán: *Ideologický tunel: Jak v Rusku likvidují ojedinelé muzeum politických represí*, Respekt.cz, 29. 7. 2014, dostupné na <http://respekt.ihned.cz/fokus/c1-62575550-ideologicky-tunel-jak-v-rusku-likviduji-ojedinele-muzeum-politicky-represi>

² Více např. viz *Kvůli sdílení článku srovnávajícího Stalina s Hitlerem musel utéct z Ruska. V Česku autolakýrník požádal o politický azyl*, iHned.cz, 10. 1. 2017, dostupné online na <http://archiv.ihned.cz/c1-65581270-srovnal-stalina-s-hitlerem-a-musel-utect-do-ceska>

Memorialu, který jakožto síť nezávislých organizací období stalinismu dlouhodobě a konzistentně popisuje a vykládá. Budu sledovat vztah oficiálních míst Ruské federace a jejích orgánů k činnosti Memorialu v období od konce Sovětského svazu do konce roku 2016. Bakalářská práce tak zároveň bude i odpovědí na otázku, jak konkrétně se změnil pohled ruského státního aparátu k výkladu období stalinismu, a jak se tato proměna projevuje ve vztahu k Memorialu.

Svou práci pojmám jako případovou studii (case study), kdy na základě popisu vztahu ruského státu k jedné konkrétní organizaci, respektive k hnutí (Memorial) budu hledat obecné trendy v politice dnešního Ruska ve vztahu k historické paměti. Postupovat budu chronologicky, kdy se v jednotlivých kapitolách budu věnovat jednotlivým uceleným obdobím recepce stalinismu ze strany státu a Memorialu. Průběžně se budu soustředit na způsob, jak Memorial dlouhodobě vykládá období stalinismu, respektive sovětských represí obecně (ne vždy lze tato dvě témata striktně oddělit) a jakými projekty, texty či akcemi toto období připomíná.

V první části své práce velmi stručně nastíním rozměr sovětských represí v období vlády Josifa Stalina (stalinismus), který je potřebný si připomenout z toho důvodu, že zasáhl v podstatě celou tehdejší sovětskou společnost. Sama společnost v SSSR se snažila s tímto dědictvím vyrovnávat ještě během komunistického režimu, a tak stručně popíšu také tyto první pokusy o reflexi stalinských represí, jejichž vyústěním bylo právě založení Memorialu koncem 80. let 20. století.

Ve druhé kapitole popíšu vznik samotného hnutí Memorial, které se začalo formovat již v roce 1987 a oficiálně bylo založeno v lednu 1989. To se v té době samo aktivně podílelo na novém formování státního pohledu na stalinské represe, především formou přímé účasti na tvorbě zákona o rehabilitacích.

Ve třetí kapitole budu sledovat vztah ruského státu a sdružení Memorial ve vztahu k výkladu stalinismu od rozpadu SSSR do konce prezidentství Borise Jelcina v roce 1999. Čtvrtá kapitola se soustředí na období od prvního nástupu Vladimira Putina na post prezidenta do anexy Krymu v roce 2014. Pátá, nejobsáhlejší kapitola reflektuje aktuální dění za poslední dva roky (do konce roku 2016), které ve vztahu ruského státu k Memorialu a obecně k výkladu historie byly nejturbulentnější. Podrobně se zde věnuji vybraným

kauzám, jako je například označení poboček Memorialu za tzv. zahraničního agenta, zatčení některých spolupracovníků Memorialu, reakce státu na konkrétní výstupy apod.

Ve své práci vycházím z několika druhů zdrojů. Jednak čerpám ze svého vlastního výzkumu a publikací, neboť situaci s vyrovnáváním se s minulostí v Rusku dlouhodobě sleduji a osobně spolupracuji právě se zástupci hnutí Memorial. Pro úvodní historický exkurs čerpám z prací ruských i zahraničních historiků (Andrej Zubov, Steven Barnes). Činnost hnutí Memorial sleduji na základě výročních zpráv vybraných poboček, jejich publikací a internetových stránek. Čerpám také z přímých rozhovorů s představiteli Memorialu (např. Jelena Žemkova z Mezinárodního Memorialu). Dlouhodobé trendy historické státní politiky v Rusku za posledních 25 let popisují obsáhlejší odborné knihy a studie jak ruské, tak i západní provenience. Velmi cennými jsou pro mě v této oblasti práce historika z Memorialu Alexandra Daniela (např. *Pamjať o stalinizme: Regionalnyj aspekt*), který velmi jasně definuje jádro problému dnešního ruského postoje ke stalinismu. S jeho tezemi o tom, že se jedná o „paměť výhradně o obětech, nikoli o katech“ nelze nesouhlasit. Přínosnou pro mě byla i studie Karla Svobody *Šed' Putinovy historické politiky* shrnující trendy v přístupu putinovského režimu k historii obecně. Dále jsem čerpal z textů Alexeje Millera (*Russia. Power and History*), či Thomase Sherlocka (*Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia; nebo Russian politics and the Soviet past: Reassessing Stalin and Stalinism under Vladimir Putin*), které zkoumají vztah Putanova režimu k historické politice, respektive způsoby výkladu sovětské historie současnou státní mocí v Rusku. Podle těchto autorů je současný trend ruského státu ukazovat Stalina a stalinismus v pozitivním světle dána především snahou posílit patriotismus a sounáležitost v ruské společnosti, vymezit se vůči Západu, obhájit současnou roli Ruska v mezinárodních vztazích a podpořit ve společnosti vnímání patriotismu jako oddanosti k vládnoucím elitám, nikoli k státu jako takovému.

Aktuální události související s historickou státní politikou, jako je označení poboček Memorialu a některých institucí za zahraniční agenty apod., popisují na základě citací aktuálních textů – novinových zpráv, prohlášení dotčených organizací, zákonů atd. Ne vždy se aktuální dění stačilo odrazit v publikování delšího odborného textu, nicméně někteří historici či politologové se k dění vyjadřují v kratších publikovaných poznámkách či rozhovorech, a také na některých nedávných konferencích. Vycházel jsem proto také ze sborníku z konference Historie vs. propaganda (ÚSTR, Praha, prosinec 2015). Na pražské

konferenci popisovali například členové Memorialu a historici konkrétní projevy ruské státní politiky na aktuální dění (Alexej Babij k vztyčovaným pomníkům Stalina, Andrej Zubov k obecným trendům v současném ruském přístupu k minulosti).

1. Stalinismus a jeho reflexe od 50. let do období Perestrojky

1.1. *Stalinské represe*

Komunistický režim vládl v Sovětském svazu mezi lety 1917 a 1991. Až na malé výjimky takřka po celou dobu své existence pronásledoval své ať už domnělé či skutečné oponenty, a to zvláště v době vlády Josifa Stalina takovou měrou, že počet přímých obětí dosáhl desítek milionů lidí. Byly to oběti různých druhů represí či důsledků bezohledné sovětské politiky – Rudého teroru, rozkulačování ve 30. letech, uměle vyvolaného hladomoru, hromadných poprav během Velkého teroru (1937 - 1938), pronásledování na základě národnostního původu, nucených deportací národů a tvrdého trestání jakýchkoli náznaků nesouhlasu s politikou Sovětského svazu. Lidé byli vyháněni ze svých domovů, popravováni či vězněni v pracovních-tábořích systému Gulag³, který se stal jakýmsi synonymem pro sovětské represe.

Za oběti stalinských represí, jak si je dnes v Rusku společnost připomíná, se počítají i ti, kteří sice nezemřeli v jejich přímé souvislosti, ale jejich život byl jimi významně poznamenán a poškozen. Jedná se tedy o oběti vyhnanství nebo politické vězně Gulagu, kteří byli po odpykání trestu propuštěni. Celkové odhady počtu vězňů Gulagu se různí. Podle ruského historika Andreje Zubova prošly do roku 1953 Gulagem „desítky milionů lidí“⁴. Anna Applebaum počet vězňů odhaduje na 18 milionů, k témuž číslu dospěl i historik Steven A. Barnes s tím, že minimálně 1,6 milionu lidí pobyt v Gulagu nepřežilo.⁶ Krajně nadsazená se zdají z pohledu nových poznatků čísla Roberta Conquesta, který na základě útržkovitých

---

³ Slovo Gulag bylo původně zkratkou pro Hlavní správu táborů (Glavnoe Upravlenie LAGerej), s postupem doby se stalo synonymem pro sovětské pracovní tábory

⁴ Andrej Zubov (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – 1. díl*, Praha: Argo, 2014, str. 741

⁵ Applebaum, Anne. *Gulag. Historie*, Praha - Plzeň: Pavel Dobrovský BETA a Jiří Ševčík, 2004, str. 493

⁶ Steven Barnes: *Death and Redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. New Jersey: Princeton University Press, 2011, str. 1

informací z 60. – 80. let odhadl počet vězňů v táborech jen v roce 1938 na osm milionů a v roce 1952 na 12 milionů lidí⁷.

Obětmi stalinských represí nebyly jen národy SSSR – i když jejich příslušníci tvořili většinu všech internovaných – ale i občané dalších zemí. Už od založení Gulagu byl v jeho táborech vždycky významný počet vězňů z řad cizinců.⁸ Většinou to byli západní komunisté a členové Kominterny, ale také několikatísíková komunita Američanů, kteří uvěřili slibům o lepší budoucnosti v Sovětském svazu⁹. Po roce 1939 se objevili příslušníci národů, které zatkly jednotky NKVD po zabrání východního Polska, Besarábie a baltských států, tedy Poláci, Litevci, Lotyšši, Estonci, Moldavané, ale i občané Československa¹⁰. Většinu obětí sovětských represí tvořili ale Rusové a další sovětské národy, a proto se ve své práci soustředím výhradně na ruskou reflexi represí, nikoli na pohled ze zahraničí.

1.2.   *Reflexe represí během fungování SSSR*

Zprávy o rozměru represí se dostávaly do zahraničí už od samého jejich začátku po vítězství bolševiků v občanské válce. Avšak v samotném Sovětském svazu to bylo samozřejmě téma po dlouhou dobu tabuizované. Poprvé se o něm opatrně začalo hovořit za Stalinova nástupce Nikity Chruščova, za jehož vlády byly přezkoumány i čtyři miliony případů politických trestných činů a byl zrušen systém Gulagu.

Tzv. Chruščovovo období tání¹¹ nastalo především po projevu na 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956, v němž Chruščov odsoudil Stalinovy zločiny, především perzekuce a popravy nevinných členů komunistické strany během Velkého teroru v letech 1937 – 1938. Tento projev se sice nedostal k široké sovětské veřejnosti, nicméně přesto znamenal konec kultu Stalinovy osobnosti, jehož pomníky byly po celé zemi sneseny. Začala také vycházet některá literární díla, která popisovala nespravedlnost represivního systému za

---

⁷ Robert Conquest: *Velký teror. Nové zhodnocení*. Praha: Academia, 2012, str.702

⁸ Anne Applebaum. *Gulag. Historie*, str. 368

⁹ Více o Američanech v Gulagu viz Tzouliadis, Tim: *Opuštění. Z velké krize do gulagu: Naděje a zrada ve Stalinově Rusku*, Praha: BB Art, 2010

¹⁰ Více viz např. Borák, Mečislav: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*. Opava, 2003; Polišínská, Milada: *Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945-1953*, Libri, Praha, 2006

¹¹ rusky se toto období nazývá „оттепель“

Stalina, například povídka *Jeden den Ivana Děnisoviče* Alexandra Solženicyna.¹² Tím se téma stalinských represí a jejich pojmenování jako nespravedlivých událostí začalo dostávat do povědomí širší veřejnosti. Jak si ovšem správně všímá britský historik Archie Brown, Chruščov nikdy nezpochybnil samotný politický systém, který Stalinovi a tajné policii umožnil dopouštět se zvěrstev.¹³ Jeho antistalinismus byl do jisté míry vynucen z toho důvodu, aby se mohl Chruščov vypořádat s politickými oponenty, kteří byli výrazní zastánci Stalinovy politiky.

Podle historika z Memorialu Alexandra Daniela největší problém tehdejší reflexe zločinů stalinismu spočíval v tom, že ještě za Chruščova byl „shora“ uvalen přísný zákaz týkající se jakýchkoli pokusů o analýzu a porozumění dějinného stalinismu. „Bylo nařízeno brát ho jako náhodný exces a zruďnou odchylku od hlavní historické linie. V žádném případě nesměl být stalinismus chápán jako historický fenomén, který vznikl v určitých podmínkách a rozvíjel se v souladu s určitou dějinnou logikou.“¹⁴ Právě za Chruščova se utváří způsob reflexe stalinské epochy, který do značné míry přežívá dodnes především v pojetí ruského státu a většiny obyvatel, a je jedním ze zdrojů konfliktu s hnutím Memorial, které reflexe vnímá v mnohem širší míře. „Je to skoro vždy paměť o obětech a skoro nikdy paměť o zločincích a zločinech. Je to paměť, ve které chybí morální, právní a dokonce i politické hodnocení,“ popisuje Alexandr Daniel problematiku většinové reflexe stalinských represí, která se utvořila v době chruščovovského tání.

Po Chruščovově sesazení a nástupu Leonida Brežněva do funkce generálního tajemníka sovětské komunistické strany v roce 1964 tak skončilo první období, kdy bylo v samotném SSSR možné otevřeně hovořit o nespravedlnosti stalinských represí. Brežněvovo vedení považovalo za nejlepší se touto otázkou dále nezabývat. V průběhu dvou desetiletí, od roku 1964 do roku 1987, nebyl stalinismus ani vzýván, ani odsuzován, prostě se o něm nemluvalo. Jak na základě vlastní zkušenosti tvrdí Alexandr Daniel, diskuse o stalinismu se přenesla do samizdatu a právě v něm se skutečně rozvinula. „Nejvelkolepějším aktem snahy o pochopení vlastních dějin té doby bylo samozřejmě Souostroví Gulag Alexandra Solženicyna, které se stalo prvním pokusem o sjednocení dvou proudů paměti o teroru: disidentskou publicistickou reflexi a různé varianty konceptuálního promýšlení minulosti s orální historií,

---

¹² Byla publikována v časopise *Novyj Mir* v listopadu 1962

¹³ Archie Brown: *Vzestup a pád komunismu*, Praha: Jota, 2011, str. 305

¹⁴ Alexandr Daniel, úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016, str. 12

osobní a rodinnou paměť, se svědectvími pamětníků teroru. Je docela dobře možné, že kdyby Souostroví Gulag vešlo do obecného povědomí sovětských čtenářů v roce 1967, kdy bylo dokončeno, (...) existovala by dnes skutečná a trvalá národní paměť na sovětské období. A možná by existoval i jiný stát, snad svobodnější. Ale to se nestalo. V sedmdesátých letech se Solženicynovi čtenáři počítali na tisíce, nikoliv na miliony.“¹⁵

Nicméně mezi sovětskými disidenty a čtenáři samizdatu se pomalu začíná formovat názorový proud vnímající reflexi sovětských zločinů v tomto mnohem širším kontextu, který byl zpřístupněn masovému čtenáři během Gorbačovovy Perestrojky a vyústil ke vzniku hnutí Memorial.

2. Vznik Memorialu a jeho vývoj do roku 1991

V této kapitole se věnuji období, které v bývalém Sovětském svazu a následně v Rusku přálo relativně otevřené reflexi stalinských represí zřejmě nejvíce. Je to konec 80. a začátek 90. let 20. století, tedy doba konce a rozpadu Sovětského svazu, která však díky otevřené atmosféře perestrojky Michaila Gorbačova vytvářela podhoubí pro hlubší a ničím nemanipulovaný pohled do nedávné minulosti. Ukázalo se, že značná část ruské, respektive v té době ještě sovětské společnosti o takovou reflexi velmi stála a vznik Memorialu, který se otevřenému pohledu na stalinské represe začal soustředěně věnovat, byl v té době v podstatě velmi logickou událostí.

2.1. Prehistorie Memorialu

Oficiálně bylo sdružení Memorial založeno na zakládající konferenci, která se konala v moskevském Domě kultury Ústavu aviatiky ve dnech 28. – 30. ledna 1989. Na ní se sešlo několik stovek delegátů zastupujících přibližně 250 organizací a skupin, kteří se shodli na vytvoření „Všesvazového dobrovolného historicko-osvětového sdružení Memorial“

---

¹⁵ Tamtéž, str. 13

(Всесоюзное добровольное историко-просветительское общество «Мемориал»), zvolili jeho vedení a tzv. Pracovní kolegium jako jeho výkonný orgán.¹⁶

Tomuto kroku ovšem předcházela dlouhodobá činnost mnoha zainteresovaných osob, jejíž počátek je možné hledat v utlumení cenzury nařízeném Michaiilem Gorbačovem v letech 1986 a 1987. Po dvaceti letech totiž bylo znovu možné veřejně otevřít témata stalinských represí, i když pohled a kritika obecně na sovětské zločiny byla stále omezena. Nepřekročitelné bylo věnovat se reflexi jiných sovětských zločinů než období stalinských represí a rovněž bylo zakázáno jakkoli zpochybňovat „socialistické směřování“. V roce 1987 nicméně i toto uvolnění cenzury znamenalo obrovskou změnu, která doslova elektrizovala značnou část společnosti. Přispělo k tomu i rozhodnutí tvůrců perestrojky přestat trestat občanskou iniciativu, a tak od září 1987 jako houby po dešti začaly vznikat mnohé neformální organizace, kulturně-osvětové společnosti, kluby a mládežnické asociace. V jednom z takových klubů pod názvem „Demokratická přestavba“ (Демократическая перестройка) byla vytvořena historicko-osvětová sekce, jejímiž členy byli mnozí zakladatelé a současní členové Memorialu jako Oleg Orlov nebo Jelena Žemkova. Názorově vycházeli z disidentského hnutí a diskusí o stalinismu v samizdatové literatuře. Tato sekce přišla s myšlenkou navázat na nikdy nezrealizovaný plán na stavbu památníku obětem stalinských represí v Moskvě, který přednesl na XXII. sjezdu Komunistické strany SSSR v roce 1961 Nikita Chruščov. Ostatně doba perestrojky v mnohém připomínala období tzv. chruščovovského tání – a přestože stalinské represe byly za perestrojky popisovány mnohem šířeji, s menším omezením a z iniciativy zdola (nikoli přímo z nejvyšších míst jako za Chruščova), stále se jednalo o téma veskrze citlivé a v podstatě politické.¹⁷

Nicméně právě v tomto období byl podle ředitelky petrohradské pobočky Memorialu Iriny Flige zájem veřejnosti k tomuto tématu největší: „Masivní zájem o sovětské represe na přelomu 80. a 90. let souvisel s obdobím transformace. Všechno se měnilo před očima: politika, ekonomika, fungování společnosti, která najednou cítila, že se všemi těmi změnami

---

¹⁶ *Iz istorii „Memoriala“*, web Mezinárodního Memorialu, dostupné online <http://old.memo.ru/d/24.html> (přístup 25. 4. 2017)

¹⁷ Tamtéž

musí přijít i přímý, jasný pohled na minulost. Dožadovala se otevření archivů, plného přístupu k informacím¹⁸.

2.2. Plán na památník obětem represí

Historicko-osvětová sekce se záhy odčlenila od klubu „Demokratická přestavba“ a pojmenovala se jako „skupina Memorial“. Toto stále ještě neformální sdružení občanů si stanovilo výstavbu památníku obětem stalinských represí jako svůj hlavní cíl a rozšířilo ho na projekt velkého státního memoriálního komplexu, který by do sebe zahrnoval veřejné muzeum, archiv a knihovnu, kde by se shromažďovala svědectví o epoše stalinského teroru. V podstatě se jednalo v rámci celého východního bloku o první zformulovanou myšlenku instituce či ústavu národní paměti, jaké později vznikly v mnoha bývalých sovětských satelitech. V Rusku nakonec takový státní komplex nikdy nevznikl.

Skupina Memorial původně plánovala s žádostí o výstavbu památníku oslovit sovětskou vládu a Ústřední výbor KSSS. Doba se však měnila a už koncem roku 1987 vnikaly stále větší rozpory mezi vládní politikou a společenskými očekáváními. Skupina Memorial se proto rozhodla v duchu doby nežádat „pokorně“ sovětskou vládu o svolení, ale přistoupila k do té doby nevídanému kroku – nejdříve získat formou petice podporu společnosti a na vládu tlačit veřejným míněním, o jehož podpoře nikdo z organizátorů akce nepochyboval. V listopadu 1987 vyšli aktivisté ze skupiny Memorial do moskevských ulic sbírat podpisy pod petici a jejich iniciativa vzbudila ihned obrovský ohlas. Doslova v řádu dnů začaly v dalších velkých městech samovolně vznikat místní skupiny Memorialu, které se sběrem podpisů pomáhaly. Během roku 1988 se tato iniciativa stala celostátní záležitostí. Organizátoři se obávali větších zásahů ze strany bezpečnostních složek, ale až na ojedinělé incidenty probíhal sběr podpisů klidně. V červnu 1988 u příležitosti XIX. stranické konference KSSS předali organizátoři vládě petici s 50 tisíci podpisy, což bylo v té době něco zcela nevídaného. Téma památníku obětem stalinských represí se stalo hlavním spojovacím bodem tehdy vznikající občanské společnosti. Problematika minulosti hrála v té době klíčovou roli v bouřlivých debatách po celé zemi.¹⁹

---

¹⁸ *Rusové jsou obětí teroru. Bojí se moci a podřídí se čemukoli.* Rozhovor s Irinou Flige, Lidové noviny, 5. 3. 2016

¹⁹ Alexandr Daniel, úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016, str. 13

Michail Gorbačov skutečně na XIX. stranické konferenci, která přinesla zásadní prohlášení o demokratizaci, pokračování perestrojky a přispěla ke změně politického systému státu, zformuloval během svého vystoupení požadavek na vytvoření památníku (ačkoli o Memorialu, knihovně, muzeu a archivu se nezmínil), které o měsíc později převtělilo do oficiálního usnesení i politbyro Ústředního výboru KSSS.²⁰ Vztah tehdejší státní moci nebyl ovšem k aktivitám lidí z Memorialu zdaleka jen pozitivní. Přes svobodnou atmosféru v tehdejší společnosti se státní orgány přeci jen do jisté míry snažily tuto vlnu brzdit. Například zakládající konferenci Memorialu z ledna 1989 předcházela o tři měsíce dříve přípravná konference, na níž už mělo být sdružení oficiálně založeno. Nicméně se to nepodařilo z důvodů překážek kladených oficiálními institucemi, jejichž součinnost byla pro založení sdružení nutná. Tyto překážky byly iniciovány přímo z Politbyra Ústředního výboru Komunistické strany SSSR.²¹

2.3. *Nezávislost a zodpovědnost Memorialu*

Lidé z okruhu Memorialu, vědomi si velké podpory ze strany společnosti a zároveň přetrvávající nedůvěry státní moci, si záhy začali uvědomovat, že pouhý příslib státu k vybudování památníku není zcela dostačujícím a odpovídajícím výsledkem jejich iniciativy. Pochybnost začal vyvolávat i sám fakt, že by měla památník obětí budovat ta samá státní moc, která byla před lety viníkem jejich smrti. Představitelé Memorialu si v té době kladli následující otázky: „Je možné svěřit věc oživení národní paměti státu, který v průběhu své existence dělal pouze to, že lhal o současnosti a falšoval minulost? (...) A hlavně, má se přenechat státu to, co by se mělo učinit silami celé společnosti? Když jsme sbírali podpisy pod memoriálovské prohlášení, tak jsme pochopili, že naše země a její historie nepatří státu, ale nám, občanů. A my máme nést zodpovědnost i za historii, i za zemi. (...) Máme oprávnění tuto zodpovědnost nyní přenést na sovětské vedení?“²²

Již od roku 1988 se některé skupiny Memorialu (především v Moskvě a Leningradu) samy chopily iniciativy a začaly shromažďovat svědectví z dob represí. Začaly plánovat stavbu jednotlivých památníků obětem represí a snažily se pomoci těm obětem či jejich potomkům,

---

²⁰ *Chronika vnutripolitičeskich sobytij v SSSR*, Gorbačovův fond, http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vnutropolitika/show_29318/ (přístup 30. 4. 2017)

²¹ *Iz istorii „Memoriala“*, <http://old.memo.ru/d/24.html>

²² tamtéž

kteří nebyli během Chruščovova tání rehabilitováni. „Stále více a více lidí z Memorialu si bylo vědomo toho, že hlavním úkolem Memorialu v budoucnosti nebude památník, ale paměť. A tehdy se definitivně stalo jasným, že se Memorial musí stát celosvazovou společenskou organizací, jejíž úkol je samostatně, nezávisle na státu a státních institucích zabývat se obnovou historické paměti národa. Archiv, knihovna, muzeum? Ano, ale pouze my sami vytvoříme tento archiv, toto muzeum, tuto knihovnu.“²³ Koordinátorem činností, které vedly k naplnění těchto cílů, se stala moskevská skupina Memorialu, později přejmenovaná na Vědecké historicko-osvětové centrum Memorial. Právě tam v následujících letech vznikla jak knihovna, tak archiv a právě tato pobočka je dodnes zastřešující.

Od ledna 1989 již Memorial funguje jako oficiální celostátní organizace. 30. října 1990 se hnutí podařilo zbudovat v centru Moskvy na Ljubjance u budovy sídla KGB i jejich předchůdkyň NKVD, GPU a Čeka nový památník obětem represí, tzv. Solovecký kámen. Ten sem byl symbolicky dovezen ze Soloveckých ostrovů, kde se nacházel první tábor Gulagu a dodnes se u něj každý rok 30. října, v den Paměti politických represí, konají velké vzpomínkové akce. V březnu 1990 proběhly na území RSFSR první demokratické volby do parlamentu. I když se Memorial jako takový těmto voleb nezúčastnil (protože nikdy nebyl politickou organizací), měl na ně nemalý vliv. Na mnoha místech podpořil demokraticky smýšlející kandidáty, bral na sebe organizaci jejich předvolebních kampaní. Autorita Memorialu mezi občany byla natolik vysoká, že téměř všichni kandidáti, kterým Memorial vyjádřil podporu, nakonec uspěli. Jeden z „memoriálovských“ kandidátů byl i známý obhájce lidských práv Sergej Kovaljov, který se záhy stal předsedou parlamentního Výboru pro lidská práva a ihned se začal zabývat přípravou zákona o rehabilitacích obětí politických represí.

2.4. Zákon o rehabilitaci obětí politických represí

Na tomto zákoně pracovali zároveň i mnozí členové Memorialu. Přes mnohé problémy, které v Nejvyšším Sovětu RSFSR kladly staré kádry, byl nakonec zákon 18. října 1991 přijat. Autoři zákona museli bojovat s tlaky ze strany starých sovětských politiků, aby se rehabilitace braly pouze jako jakési dopracování procesů z dob chruščovovského tání a omezily se pouze na období „stalinského vedení“. Rovněž oficiální propaganda i počátkem 90. let tlačila k omezení se pouze na stalinské období, čímž by byly o možnost rehabilitace

---

²³ tamtéž

připraveny oběti porevolučního bezpráví, Rudého teroru či občanské války. Autorům zákona se přesto nakonec podařilo dosáhnout takového znění, které rehabilituje všechny oběti politických represí za celou dobu trvání sovětské moci od 7. listopadu (25. října) 1917.²⁴ Nicméně je patrné, že v odsouzení období stalinismu panovala v té době bezvýhradná shoda jak mezi Memorialem, tak konzervativní částí sovětských poslanců, představitelů tehdejšího státu.

Jedinými výjimkami vyloučenými z rehabilitací, které se podařilo konzervativní části poslanců do zákona prosadit, byly případy a) zrady vlasti ve formě špionáže, vydání státních tajemství nebo přechod vojáka na stranu nepřítele, b) uskutečnění násilných aktů proti civilistům a vojenským zajatcům, napomáhání vlastizrádcům a fašistickým okupantům k uskutečňování takových aktů, c) organizování band a účast na jejich násilných aktech, d) válečné zločiny proti míru a lidskosti.²⁵ V době přijetí zákona se tyto výjimky nejevily podstatnými, jejich problematičnost se však ukáže ve vnímání celé problematiky v dalších letech.

Přijetí zákona bylo velkým vítězstvím lidí, které sjednocovala idea sdružení Memorial. Vrcholí tak doba, kdy je Memorial na vrcholu celospolečenského zájmu a kdy má naprosto nezpochybnitelný vliv na dění v zemi a reflexi národní paměti. Prosazením zákona o rehabilitaci se samo sdružení podílí na vytváření státního pohledu na období represí, což už takto napřímo nikdy nezopakovalo. Necelé dva měsíce po schválení zákona se definitivně rozpadá Sovětský svaz a začíná zcela jiná éra samostatné Ruské federace s prezidentem Borisem Jelcinem.

V té době se podle Alexandra Daniela zdálo, že národního konsenzu – alespoň pokud šlo o stalinismus – již bylo dosaženo nebo brzy dosaženo bude. „Nicméně pochopení minulosti se ukázalo jako úkol složitější a těžší, než předpokládala liberální inteligence. Ukázalo se, že kolektivní vědomí je plně připraveno nezapomenout na oběti, ale naprosto

---

²⁴ A. L. Kononov, „K istorii prinjatija rossijskogo Zakona O reabilitacii žertv političeskich repressij“, in *Reabilitacija i pamjať*, ed. Jan Račinskij, Moskva: Meždunarodnyj Memorial, 2016, str. 13-14

²⁵ tamtéž, str. 22

není připraveno pamatovat si také zločiny a zločince. Ukázalo se, že pro lidi je snazší chápat národní katastrofu jako řádění přírodních živlů, za které nikdo nenese odpovědnost.“²⁶

3. Memorial v Jelcinově Rusku do roku 1999

Devadesátá léta byla pro Rusko dobou turbulentní, dobou velkých politických, ekonomických a především společenských změn. Pro naprostou většinu obyvatel se stalo hlavním životním cílem najít cestu tímto obdobím, vyrovnat se s velkým hospodářským propadem, vyznat se v nových poměrech. Téma stalinských represí a obecně sovětských dějin téměř ze dne na den jakoby zmizelo ze scény, lidé se starali především o „přežití“ (někdy i doslova) v nové době. Z mohutného hnutí Memorial odešlo mnoho jeho členů a sympatizantů, mnozí zkusili štěstí v politice, další se začali věnovat byznysu, kariéře či prostému boji o důstojný život v mimořádně špatných ekonomických podmínkách. Ti, kteří zůstali, začali hnutí konsolidovat a hledat jeho místo ve společnosti nového, samostatného Ruska.

3.1. *Struktura Memorialu*

Živelnost, s jakou vznikaly po celém Sovětském svazu pobočky sdružení Memorial, vedla k jisté organizační nepřehlednosti a zamotanosti, která přetrvává dodnes. Sami členové jednotlivých poboček, respektive samostatných sdružení pod názvem Memorial v různých regionech celého Ruska s tím nemají větší problém. Shodují se v tom, že „Memorial je spíše hnutím než jednotnou organizací, v jehož základu leží ideje obnovy historické pravdy o masových politických represích v SSSR a obrany lidských práv v současnosti.“²⁷ Pro účely této práce rovněž vnímáme Memorial jako jedno hnutí, ovšem pro pochopení některých detailů (především v závěrečné kapitole) je důležité podívat se na strukturu Memorialu podrobněji.

V roce 1992 k popisu centrální organizace jako „historicko-osvětové“ (историко-просветительское) bylo dodáno slovo „lidskoprávní“ (правозащитное, doslova „právo-

---

²⁶ Alexandr Daniel, úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku* – sborník z konference, str. 13

²⁷ *Strukturi i organizacii*, oficiální web Mezinárodního Memorialu <https://www.memo.ru/ru-ru/departments/#map> (přístup 26. 4. 2017)

obhajující“). Taktéž přívlastek „celosvazové“ (всесоюзное) bylo změněno na „mezinárodní“ (международное), neboť Sovětský svaz přestal koncem roku 1991 existovat.²⁸ Koncem roku 1992 se od mateřské organizace oddělila skupina zabývající se lidskými právy a založila samostatnou organizaci Lidskoprávní centrum Memorial (Правозащитный центр Мемориал). Ta dodnes sídlí na stejné adrese jako moskevská centrální organizace Mezinárodní Memorial (v jejímž celém názvu se slovo „lidskoprávní“ ovšem také objevuje) a často je s ní v médiích zaměňována, což je do jisté míry pochopitelné, neboť i ona je součástí onoho neformálního „hnutí Memorial“. My však budeme nadále sledovat tu část „hnutí“, která se věnuje historické paměti.

Jednotlivé organizace Memorialu fungují nezávisle jedna na druhé, formálně se v naprosté většině jedná o samostatně zaregistrovaná sdružení bez právního vztahu k centrální organizaci. Ovšem historicky byl Memorial založen jako síťová organizace s centrem v Moskvě. Ruská síť je organizačně podporována „Ruským historicko-osvětovým a lidskoprávním sdružením Memorial“ (zkráceně Ruský Memorial). A ruské a zahraniční organizace jsou pak propojeny v centrální organizaci „Mezinárodní historicko-osvětové, dobročinné a lidskoprávní sdružení Memorial“ (zkráceně Mezinárodní Memorial). Mezinárodní Memorial jak tedy střešní organizací celého hnutí Memorial, ale zároveň i nezávislým výzkumným a osvětovým centrem Memorialu v Moskvě. V každém případě se jedná o nejviditelnější pobočku celého hnutí a webová adresa www.memo.ru odkazuje právě na ni.

Hlavní roli v koordinaci a pozici celého hnutí Memorial, jeho všech organizací, hraje Vedení Mezinárodního Memorialu, jehož součástí je 29 představitelů jednotlivých organizací z Ruska i zahraničí. Dnes existuje přes 50 organizací Memorialu v Rusku, šest na Ukrajině a po jedné v Belgii, Německu, Francii, Itálii a České republice.²⁹ Z velké části se jedná o velmi malé organizace, často stojící na práci jediného člověka. Nejpočetnější byla vždy moskevská organizace (tedy Mezinárodní Memorial), výrazně aktivními jsou pak Memorialy v Petrohradě, Rjazani, Permu či v Krasnojarsku.

---

²⁸ *Iz istorii Memoriala*, <http://old.memo.ru/d/24.html>

²⁹ *Strukturi i organizacii*, <https://www.memo.ru/ru-ru/departments/#map>

3.2. Definování činnosti Memorialu a jeho vztah k minulosti

Kolaps Sovětského svazu přinesl obrovské změny v ruské společnosti a své místo v ní muselo hledat i celé hnutí Memorial. Podle současného předsedy Vedení Mezinárodního Memorialu Arsenije Roginského se počátkem 90. let názory na další směřování celého hnutí silně rozcházely: „Jedni nám nabízeli stát se výzkumným ústavem, druzí zas chtěli z Memorialu udělat politickou stranu. Od těchto možností jsme se ale jasně distancovali.“³⁰ Na ustavující konferenci Mezinárodního Memorialu v dubnu 1992 jeho členové definovali následující cíle hnutí:

- spoluúčast na budování rozvinuté občanské společnosti a demokratického právního státu, vylučujícího návrat k totalitarismu;
- účast ve formování společenského vědomí na základě hodnot, demokracie a práva, překonání totalitních stereotypů a potvrzení práv osobnosti v politické praxi i životě společnosti;
- účast na obnově historické pravdy a zvěčnění paměti obětí politických represí totalitních režimů.³¹

Pro dosažení těchto cílů (především toho třetího) se Memorial zavázal mimo jiné: „odhalovat, publikovat a kriticky hodnotit informace o zločinech a masových porušování lidských práv, kterých se dopustily totalitní režimy v minulosti a které mají přímé i nepřímé důsledky v současnosti. Účastnit se obnovy historické pravdy o zločinech totalitních režimů proti lidskosti, o nezákonných a teroristických metodách státní vlády, zkoumat jejich příčiny a následky. Být součinný v otevření přístupu ke zdrojům informací (archivním, knihovním, muzejním fondům atp.). Být součinný v zachování paměti o obětech totalitarismu, vytvoření memoriálních komplexů a památníků, a také vědeckých, informačních a osvětových center, veřejně přístupných archivů, muzeí a knihoven“.³²

Vidíme tedy, že od samého počátku se Memorial neomezoval, respektive nekladl zvláštní důraz na období stalinismu, ale problematiku represí pojímal v širších souvislostech. Také se neomezoval pouze na uctívání paměti obětí (i když to vyzdvihuje jako důležitý bod své

---

³⁰ *Čto takoe Memorial?*, Colta.ru, 31. 1. 2014, <http://www.colta.ru/articles/specials/1872> (přístup 27. 4. 2017)

³¹ Stanovy Mezinárodního Memorialu přijaté 19. 4. 1992, dostupné online <http://old.memo.ru/uploads/files/629.pdf> (přístup 27. 4. 2017)

³² tamtéž

činnosti), ale přímo hovoří o souvislosti zločinů s vládnoucím režimem. Mezinárodní Memorial se tímto jasně vymezil vůči sovětské minulosti, jejíž mnohé projevy považoval za zločinné. Neomezoval se na konkrétní období sovětské historie a byl připraven vnímat i roli státu jako takového v účasti na zločinech. Zároveň se Memorial stal jedním z hlavních představitelů pomalu a těžko vznikající ruské občanské společnosti a svými zásadami, nestranným hodnocením a ochrannou lidských práv a demokratických principů se jednoznačně přihlásil k ideálům svobodných, liberálních zemí v Evropě či Spojených státech amerických.

3.3. Nový ruský stát a jeho vztah k minulosti

Poněkud jinak přistoupil k vyrovnávání se s minulostí ruský stát jako takový. Nově vzniklá Ruská federace totiž právně navázala na Sovětský svaz, i když tomu tak původně nemuselo být. Ještě před definitivním rozpadem SSSR totiž prezident RSFSR Boris Jelcin v reakci na nezdařený pokus o puč ze srpna 1991 začal chystat prezidentská nařízení zaměřená na rozpuštění komunistické strany Ruska a odsouzení komunistické ideologie. O jejich platnosti rozhodoval Ústavní soud RSFSR a podle historika Andreje Zubova si Jelcin sliboval, že změní soudní řízení v jakýsi ruský antikomunistický norimberský soud.³³

To se však nestalo, neboť ústavní soud uznal zhruba polovinu ze 17 bodů prezidentských antikomunistických nařízení za neudržitelné, včetně zákazu komunistické ideologie. Soudní řízení sice odhalilo zločiny komunistické moci, v rozhodnutích soudu však chybělo její právní a dokonce i mravní zhodnocení. KSSS byla souzena v mezích zákonů zformulovaných samotnými komunistickými vládci a je pochopitelné, že podle těchto zákonů se komunistická strana dostávala do role viníka pouze v tom, že nedodržovala zákony, které sama pro sebe zformulovala. Podle Andreje Zubova bylo chybou, že se Jelcin neodvážil navázat na předrevoluční ruský právní systém, což by umožnilo zamítnutí právního řádu celého komunistického období. „Rozhodl se postupovat podle sovětských zákonů (mlčky uznal jejich původní odůvodněnost), což rozhodujícím způsobem omezilo prostor pro soudní projednávání a uchovalo vrtkavou a lživou bázi sovětského zákonodárství jako součást protikomunistického ruského režimu.“³⁴ Nejenom že se tedy nekoná „Norimberský proces se

---

³³ Andrej Zubov (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – díl II*, Praha, Argo: 2015, str. 541

³⁴ Tamtéž, str. 542

sovětským režimem“, ale navíc nově vzniklá Ruská federace v důsledku v podstatě navazuje na sovětský právní systém, který z principu neumožňuje plným způsobem odsouzení a vymezení se vůči sovětské minulosti.

Nicméně ve srovnání s pozdější putinovskou érou bylo Rusko za Borise Jelcina ve vztahu k sovětské minulosti poměrně jasně vymezené a odkazovalo se na názory a práce významných protikomunistických osobností jako Andrej Sacharov, Alexandr Solženicyn, Alexandr Jakovlev, či na práci nezávislých organizací jako nakladatelství Rosspen či právě hnutí Memorial.³⁵

Jak si ovšem správně všímá Andrej Zubov, problematické jsou i výše zmíněné výjimky ze zákona o rehabilitacích, který je díky aktivitě Memorialu sice mimořádně široce působný, ovšem stále si v sobě nese dědictví doby, v níž byl přijat – tedy ještě sovětského zřízení. „Pokud byl někdo popraven jako špion, ve skutečnosti však špionem nebyl, sloužil řekněme Stalinovi nikoli ze strachu, nýbrž podle stranického svědomí, tento člověk podléhal rehabilitaci (neodůvodněná represálie), Pokud člověk skutečně bojoval proti komunistické moci, podobně jako generál Kutěpov nebo vůdce tambovského povstání Antonov, rehabilitaci nepodléhal a zůstává ‚nepřítelem‘“.³⁶

Nový ruský stát se dle Zubova rovněž jasně nevymezil proti sovětským bezpečnostním službám, které nesly odpovědnost za vykonávání většiny represí. „Chyběla snaha o založení zcela nové bezpečnostní služby demokratického státu a o zpřístupnění všech archivů, o identifikaci obětí a odhalení všech donašečů. Ve skutečnosti byla mezi silovými ministerstvy a Jelcinem uzavřena nepsaná tajná dohoda: nechte nás na pokoji a my vám budeme sloužit. VČK, OGPU, MGB a KGB nebyly prohlášeny za zločinecké organizace jako například gestapo. To rovněž přispělo k nejednoznačnému chápání protikomunistické pozice Jelcina.“³⁷ Když se později stal prezidentem Ruska odchovanec KGB Vladimir Putin, který založil svou vládu do značné míry na silné pozici bezpečnostních služeb přímo navazujících na tradici KGB a NKVD, je pochopitelné, že upozorňování na roli těchto organizací při státních zločinech není vnímáno s velkým porozuměním.

---

³⁵ Thomas Sherlock: „Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia“, *The Washington Quarterly*, Spring 2011, str. 95

³⁶ Andrej Zubov (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – díl II*, str. 542

³⁷ Tamtéž

Sám Boris Jelcin byl ve své rétorice často silně protikomunistický, což se projevilo zvláště ve volbách v roce 1996, kdy strašil společnost návratem komunismu i všemi negativy této ideologie. Mnohdy však představitelům konzervativně naladěných sil nebyl schopen čelit a prosadit jasné postoje vymezující se proti předchozí době. Například nová ruská hymna a další státní symboly nikdy nebyly kodifikovány prostřednictvím ústavního zákona, ale jen pomocí prezidentského dekretu.

Historickou politiku Borise Jelcina lze podle Karla Svobody označit za nedůslednou. „Jelcin, i když bylo možné zaznamenat určité pokusy o formulaci státní politiky v oblasti historie, nebyl schopen tuto politiku výrazněji prosazovat. Centrem jeho zájmu byly spíše přeměny v politické a ekonomické oblasti a na historickou politiku jako takovou nekladl příliš důraz.“³⁸

Vidíme tedy, že pozice nově vzniklé Ruské federace vůči komunistické minulosti, definovaná v jejích ústavních základech, není přes snahu Borise Jelcina a na rozdíl od Memorialu jednoznačně odmítavá, umožňuje různé výklady a je v tomto směru závislá na „náladě“ tajných služeb, které na represivní složky z dob represí (i těch stalinských) přímo navazují. Nové, svobodné Rusko tak dostává do vínku v pohledu na sovětskou minulost velmi výbušnou směs, která ovšem v průběhu turbulentních 90. let zůstává prakticky ukryta pod povrchem událostí. Její postupné exploze nastanou až s novým tisíciletím.

3.4. Historická paměť v 90. letech z pohledu Memorialu a státu

Hnutí Memorial se v 90. letech věnuje svým cílům, které si stanovilo ještě na sklonku SSSR. V moskevské organizaci, Mezinárodním Memorialu, vzniká rozsáhlý archiv svědectví o represích, malé muzeum a specializovaná knihovna. Její vedoucí Boris Bělenkin vzpomíná na počátek 90. let jako na dobu, kdy do jisté míry pochyboval o smyslu samotného Memorialu: „Fungovali jsme zpočátku dohromady a v souladu se státem. Spolupracovníci Memorialu seděli v archivních komisích, pracovali v archivech, vytvářejí příručky, sborníky, pomáhali lidem, spolupracovali s poslanci a ovlivňovali zákony. (...) Nevěděl jsem, k čemu za chvíli bude Memorial potřeba. Zvítězili jsme, publikuje se, archivy se otevírají, tak k čemu je tu ještě Memorial? I když jsme otvírali naši knihovnu, nevěděl jsem, k čemu bude potřeba, vždyť je mnoho jiných dobrých knihoven. Ale pak se ukázalo, že i z důvodů ekonomických

---

³⁸ Karel Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“, *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialia*, 2014, 1-2, str. 53

v zemi se ke mně dostávají knihy, které jinde nemají, že je naše knihovna potřeba. A tak pochybnosti postupně zmizely.“³⁹

Pobočky Memorialu po celém Rusku postupně od počátku 90. let vytvářejí seznamy obětí (především) stalinských represí, které publikují v tzv. Knihách paměti. Ty vycházejí v regionálních pobočkách sdružení a obsahují dohledaná jména jednotlivých obětí represí v daném regionu a základní údaje o nich. Celkem již tato databáze obsahuje přes dva miliony šest set tisíc jmen, ale stále jde pouze o část těch, kteří zemřeli nebo byli nespravedlivě odsouzeni v dobách bolševického teroru.

Ovšem na druhou stranu se v této době poněkud vytratil zájem společnosti o téma sovětské minulosti, zvláště pak ve srovnání s obrovským boomem tohoto tématu koncem 80. let. Irina Flige z petrohradského Memorialu to vysvětluje tím, že „najednou jako by ty informace byly úplně nepotřebné. Zájem se vytratil, přičemž příčiny se u různých společenských skupin mohly lišit. Zajímaví jsou ti, kteří měli se sovětskou represí přímou zkušenost, ať už vlastní, nebo byli nablízku lidem, kteří se v 60. a 70. letech postavili proti režimu. I oni se odtrhli od paměti, jako by jí byli přesyceni: ‚Všechno to vím, ale nepotřebuju to, nezajímá mě to.‘ Právě tento moment v polovině 90. let - bez ohledu na politické tlaky, které se to snažily vykládat jinak – byl z mého hlediska tou největší prohrou naší společnosti.“⁴⁰ Podle Alexandra Daniela byla paměť o teroru ihned po rozpadu SSSR a konci perestrojky vytěsněna na periferii kolektivního vědomí.⁴¹

Memorial nebyl jediný, kdo se přes větší nezájem společnosti snažil i v 90. letech stále připomínat paměť na represivní minulost. V mnoha místech po celém Rusku se nacházejí regionální vlastivědná muzea, jejichž součástí bývá už od 90. let i téma Gulagu či stalinských represí v daném regionu. Taková muzea můžeme najít i v nejdlehljších končinách Ruska, například na Čukotce, v oblasti Kolymy nebo ve městech u Severního ledového oceánu. Často se však jedná spíše o jednu vitrínu v rámci větší expozice. A projevuje se zde i určitá nejistota, kam a do jakých souvislostí tyto represe zařadit. Tato nejistota je důsledkem nevyjasněné a nedefinované pozice nového ruského státu k vlastní minulosti a zároveň

---

³⁹ *Meždu pričunami i fonarjami*, rozhovor s Borisem Bělenkinem na portálu Uroki istorii, 10. 4. 2017, <http://urokiistorii.ru/node/53740> (přístup 30. 4. 2017)

⁴⁰ *Rusové jsou obětí teroru. Bojí se moci a podřídí se čemukoli*. Rozhovor s Irinou Flige, Lidové noviny, 5. 3. 2016

⁴¹ Alexandr Daniel, úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, str. 14

malého ohlasu, s jakým se v 90. letech setkávala činnost Memorialu. Jiným tématům a obdobím sovětských represí se věnují tato muzea jen zcela výjimečně, což je způsobeno nejspíš jistou setrvačností – jak za Chruščova, tak během Perestrojky se mluvilo výhradně o stalinských represích a hlasy Memorialu o potřebě vymezit se vůči celému sovětskému období již do regionů nedolehly, natož aby byly podpořeny státními úřady, jejichž pokynů jsou v regionech zvyklý se držet především. Občas to vede k paradoxním situacím, jako je například expozice o Gulagu a stalinských represích v severosibiřském Turuchansku, která je součástí oslavného muzea bolševického činníka Jakova Sverdlova.⁴²

V 90. letech se ovšem najdou i výjimky z tohoto trendu. V roce 1996 například vzniká unikátní muzeum Perm-36, na jehož vzniku se bezprostředně podílí i Memorial. Jedná se o bývalou nápravně pracovní kolonii, která sloužila svému původnímu účelu do roku 1988. Tehdy z ní byli propuštěni poslední političtí vězni. Tento lágr, vystavěný jako jeden z typických táborů Gulagu, však kontinuálně fungoval od roku 1946. Po nezbytných úpravách byl přetvořen na muzeum historie politických represí, které si postupem času získalo velký respekt jak v Rusku, tak v zahraničí.

V roce 1994 pak byla v Moskvě otevřena další významná instituce mapující sovětské represe bez obvyklé nejistoty - Centrum Andreje Sacharova, které se zabývá osvětovou činností a disponuje zároveň stálou muzejní expozicí, která je rozdělena na pět částí: Mytologie a ideologie v SSSR, Politické represe v SSSR, Cesta přes Gulag, Odboj proti nesvobodě v SSSR a Osobnost a osud Andreje Sacharova. Centrum mimo jiné vydalo v elektronické podobě celou řadu memoárů vězňů Gulagu.⁴³ I zde je úzká spojitost s Memorialem, neboť právě Andrej Sacharov byl na konci 80. let prvním předsedou Memorialu.

Významnější roli však Memorial v ruské společnosti v 90. letech nehraje, jeho činnost zůstává stranou veřejného zájmu a stát ho mlčky toleruje. Podle Borise Bělenkina byl tehdy Memorial pro stát tak jako jiné občanské aktivity nepříliš zajímavý, jeho činnost stát vnímal maximálně jako „otravnou mouchu, kterou stačí odehnat rukou“.⁴⁴ Situace z období konce SSSR, kdy se Memorial přímo podílel na formování zákonů a celospolečenské historické

---

⁴² Černoušek, Štěpán: *Kam v Rusku za Gulagem?* In Paměť a dějiny, 4/2010, str. 68-69

⁴³ tamtéž

⁴⁴ *Meždu pričínami i fonarjami*, rozhovor s Borisem Bělenkinem na portálu Uroki istorii, 10. 4. 2017, <http://urokiistorii.ru/node/53740> (přístup 30. 4. 2017)

paměti, se již neopakuje. Většina obyvatel i samotný ruský stát mají zcela jiné problémy, i když se koncem tisíciletí ke své minulosti začínají pomalu vracet.

4. Memorial a Putinovo Rusko (do roku 2014)

V roce 2000 se stal novým ruským prezidentem Vladimir Putin, který vládne dodnes. Období 2008-2012, kdy Putina dočasně nahradil v čele státu Dmitrij Medveděv, se nevyznačovalo přílišnou odchylkou od nastavených trendů, a proto vnímáme celé toto období jako období putinovského Ruska. Vladimir Putin přinesl zemi stabilitu a za jeho vlády se dostavil výrazný hospodářský růst, který pocítily téměř všechny vrstvy ruské společnosti. Stát obrovským způsobem posílil svůj vliv snad ve všech oblastech a nový režim získal velkou podporu obyvatel. Jak ovšem ruský stát za Putina sílil a snažil se v obyvatelích vyvolávat větší a větší podporu, začalo docházet k postupnému deformování veřejného mínění, cíleně šířeného mediální propagandou.⁴⁵ Pro obhajobu svých mocenských tahů a rétoriky se Putinův režim čím dál častěji obrací do historie, a to i té sovětské, kterou interpretuje výhradně v pozitivním světle.

4.1. Vztah ruského státu k období stalinismu

4.1.1. Putinovo pojetí historie

Jak si všímá Karel Svoboda, od nástupu do čela státu usiloval Vladimir Putin o to podřídit veškerou politiku takzvané vertikále moci. „Prakticky celý veřejný prostor včetně politiky, ekonomiky či sdělovacích prostředků se dostal pod kontrolu státu. Spolu s tím došlo k unifikaci politického prostředí, kde volnou soutěž stran a hnutí nahradila byrokratizace. Podobně i historická politika směřuje k jednotnému výkladu dějin, který má být vlastní všem.“⁴⁶

Na rozdíl od jelcinovského období se Putin věnuje odkazům na sovětské (ale i carské) dějiny mnohem více, přičemž snahou je jejich interpretace podporující dnešní směřování Ruska a tím pádem získání velké podpory obyvatelstva. V 90. letech lidé v Rusku tápali při

---

⁴⁵ Tento postupný proces výborně popsal například Peter Pomerantsev v knize *Nic není pravda a všechno je možné*, Praha: Dokořán, 2016

⁴⁶ Karel Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“, *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialia*, 2014, 1-2, str. 49

hledání své identity a nevyjasněná interpretace zločinů stalinismu (ale i celého sovětského zřízení) pro ně byla matoucí. Tomu má napomoci současný Putinův jednotný výklad, i když se v něm kloubí řada protichůdných momentů. Například Richard Sakwa spatřuje v Putinově pojetí historie součást šířeji pojaté představy pomyslného mostu mezi jednotlivými obdobími ruské historie (sovětským a carským), který je překlenuje a smiřuje. Putinův důraz na formování pocitu národní jednoty je založen na patriotismu, tedy na lásce k vlasti a její historii, dále na etatismu, na důrazu na lásku ke státu jako opozici vůči regionalismu a za čtvrté na sociální spravedlnosti. Historická politika tvoří silnou součást prvního pilíře.⁴⁷

Podle Thomase Sherlocka byla po nástupu Vladimira Putina k moci v březnu 2000 ruská společnost ve vztahu k minulosti rozdělena. Vzhledem k předchozímu antikomunistickému narativu Jelcinovy éry či jasnému odporu pravoslavné církve k období stalinismu nebylo možné příliš rychle přistoupit k jisté rehabilitaci Stalinova období, přestože o to Putin a tzv. silovici ve snaze najít všezahrnující historický narativ obhajující jejich vlastní autoritativní ambice do značné míry stáli.⁴⁸ Přesto se Vladimir Putin zcela jasně pozitivně odkázal na sovětské období již v prvním roce prezidentství, kdy zajistil návrat k sovětské hymně. I když je text hymny nový bez odkazů na SSSR, už jen samotný návrat k melodii je jasným pozitivním signálem pro obyvatele a jejich nostalgii po době sovětské slávy.

Překážky vykreslovat intenzivněji Stalina a stalinismus v pozitivnějším světle se Kremlu podařilo překonat po sedmi letech Putinova úřadování v Kremlu. V roce 2007, po barevných revolucích na Ukrajině a v Gruzii, rozšíření NATO a také díky vyšší ceně ropy totiž podle Thomase Sherlocka definitivně padly snahy Ruska přičlenit se k Západu a naopak se otevřeně projevilo směřování k vytvoření vlastní svébytné identity. Ta se otevřeně vymezuje proti liberálnímu Západu a hledá oporu i v sovětské minulosti.⁴⁹

Příkladem snahy „správné“ vnímání historie institucionalizovat bylo v roce 2009 zřízení Komise pro boj proti pokusům o falšování historie v neprospěch Ruska. Jejím hlavním úkolem měl být boj proti alternativním výkladům přinášejícím negativní pohled na ruské a sovětské dějiny, hlavně na dějiny Druhé světové války, resp. Vlastenecké války, jak je v Rusku nazýváno období konfliktu SSSR a Německa v letech 1941-1945. Právě Velká

---

⁴⁷ Richard Sakwa, *Putin: Russia's Choice* (London: Routledge, 2004), 164, citováno dle Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“

⁴⁸ Thomas Sherlock: „Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia“, in *The Washington Quarterly*, Spring 2011, str. 94

⁴⁹ Tamtéž, str. 95-96

vlastenecká válka je v Rusku tématem takřka posvátným, nezpochybnitelným a nekritizovatelným.

Komisi tvořili úředníci, vojáci či politici a jen v malé míře historici. V čele komise stanul Sergej Naryškin (zároveň i předseda ruské státní dumy a blízký spolupracovník Vladimira Putina), podle kterého byly ve světě patrné snahy o revizi výkladu událostí druhé světové války, zejména svalování viny za vypuknutí války, jakož i za zločiny, k nimž v průběhu války došlo, na Sovětský svaz, a následné pretenze vůči Rusku jako jeho nástupci.⁵⁰ Komise sice nikdy reálně nezačala fungovat, nicméně její vznik vyslal jasný signál o tom, že jakýkoli jiný výklad dějin než oficiální je špatný.

Rostoucí snahu státu kontrolovat výklad sovětské historie v této době také ilustrují první snahy uzákonit trestný postih „nesprávného“ hodnocení dějin. Jako první o potřebě zákona, který by postihoval nesprávná vyjádření o 2. světové válce a roli SSSR, mluvil v roce 2009 tehdejší ministr pro mimořádné situace Sergej Šojgu.⁵¹ Po roce 2014 byl takový zákon skutečně přijat a jeho důsledkům a zneužití se věnujeme v kapitole 5.1.1.

Dalším výrazným signálem v posunu vnímání historie jako součásti státní politiky bylo jmenování Vladimira Medinského na post ministra kultury v roce 2012. Podle pojetí Medinského by měl stát aktivně zasahovat do toho, jak je utvářeno vnímání historické reality ze strany ruského obyvatelstva. Medinskij prosazuje, aby měl stát kontrolu nad historickými filmy a učebnicemi. Jak umělecká díla, tak učebnice mají z jeho pohledu podávat jednoznačné hodnocení a vychovávat k patriotismu.⁵² Medinskij dokonce v některých případech, jako je například spor o tzv. 28 panfilovců⁵³, preferuje připomínání prokázaných mýtů před historicky podloženou skutečností.

4.1.2. Vztah státu ke stalinismu

Putin sám nikdy nevyjadřoval bezvýhradný obdiv ke Stalinovi. Ovšem zatímco v jelcinovském období představoval antikomunismus jednu z nejdůležitějších linií politiky Kremlu a v hodnocení stalinského období byly zdůrazňovány hlavně represe, nyní se situace posunula ve prospěch akcentování Stalinových zásluh na vybudování silného státu. Stalinovy

---

⁵⁰ Karel Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“, str. 55

⁵¹ Alexei Miller: „Russia. Power and History“, in *Russian Politics and Law*, vol. 48, no. 4, 2010, str. 19

⁵² Karel Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“, str. 56

⁵³ Sovětská legenda tvrdí, že 28 posledních příslušníků divize Ivana Panfilova hrdinně do posledního muže vzdorovalo německé přesile při obraně Moskvy. Ve skutečnosti jich bylo více a mnozí padli do zajetí.

zločiny nejsou zamlčovány, alespoň co se čistek a masových poprav týče, přesto stále více na povrch vystupuje Stalin jako vojevůdce, popřípadě Stalin jako tvůrce mocného Sovětského svazu. Podle Karla Svobody jde „z hlediska západních liberálních hodnot o posun zásadní, nicméně v ruském kontextu se takové hodnocení notně tlumí. Lze to přičítat tomu, jak se Vladimir Putin stále více stylizuje do role konzervativního a autoritativního reformátora vzývajícího silný stát.“⁵⁴ Jak tvrdí Walter Laqueur, jen málo ruských nacionalistů by se ztotožnilo se vším, co Stalin dělal, ale to dobré, jak věří, daleko převažovalo jeho selhání a chyby: „Za těchto okolností je historicky nesprávné zdůrazňovat Stalinovy nedostatky. Je nezczitelnou součástí ruských dějin.“⁵⁵

Toto pojetí stalinského období bylo de facto potvrzeno v roce 2007, kdy vyšla publikace „Nejnovější Dějiny Ruska 1945–2006: Kniha pro učitele“ od Alexandra Filippova, která se podle Karla Svobody měla stát základem pojetí historie Ruska pod vedením Vladimira Putina. Naklad knihy o rozsahu 250 tisíc kusů, když průměrný náklad podobně zaměřených knih dosahuje maximálně 15 tisíc (a v případě publikací Memorialu jde o spíše náklady v řádu stovek či jednotek tisíc), ukazoval na její důležitost a závažnost. Výklad sám o sobě přinesl kontroverzní pohled na osobu Josifa Stalina a období jeho vlády vůbec. Filippov se sice přímo nedopouštěl zamlčování represivní povahy stalinského režimu, oproti předchozím knihám a učebnicím ale dostal daleko větší prostor pozitivní náhled na období stalinismu. V celkovém hodnocení Stalin vystupuje jako člověk, který s naprostou bezohledností vybudoval mocný Sovětský svaz, jako efektivní manažer. Nutnost mobilizovat zdroje i za cenu nejbrutálnějších metod byla podle učebnice způsobena vnějšími podmínkami a nebezpečím ohrožení ze strany vnějšího nepřítele.⁵⁶ Podle Thomase Sherlocka se Filippovova učebnice snaží tvrdit, že stalinismus byl primárně jen důsledkem mezinárodního dění a v SSSR k němu nebyla možná jiná alternativa: „Podle učebnice byla v poválečném Sovětském svazu možná demokratizace, ale byla zmařena novými hrozbami ze Západu ve formě Studené války. Sovětský stát i sám Stalin jsou tak vyviněni z bezprostřední odpovědnosti za lidské oběti během období stalinismu“.⁵⁷ Výraz „Stalin jako efektivní

---

⁵⁴ Karel Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“, str. 68

⁵⁵ Walter Laquer: *Putin a putinismus. Rusko a perspektivy jeho soužití se Západem*, Praha: Prostor, 2016, str. 181

⁵⁶ Karel Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“, str. 58-59

⁵⁷ Thomas Sherlock: „Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia“, str. 97

manažer“ použitý v učebnici se od té doby stal symbolem nového pohledu na období stalinismu v Rusku a je používán jak jeho zastánci, tak odpůrci.

Učebnice Filippovova týmu byla podle Alexeje Millera jedním z prvních kroků aktivního přístupu ruského státu ke kontrole historické politiky a v podstatě vštěpuje čtenářům vlastenectví nikoli jako oddanost státu, ale jako oddanost k představitelům státní moci. „Jedná se o projekci minulosti podle diskursu dnešní vládnoucí elity, která je nápadně podobná sovětskému poststalinskému narativu, ovšem bez komunistické rétoriky.“⁵⁸

Jak uváděl Jegor Gajdar, vnímání stalinské vlády se po nástupu Vladimira Putina výrazně proměnilo, kdy pozitivní pohled na Stalina ve společnosti vzrostl z 19 % v roce 1998 na 53 % v roce 2003. Gajdar připisoval vzestup popularity sovětského diktátora hlavně Putinově politice obnovy impéria, zvláště pak jeho rétorice posouvající vnímání stalinského režimu jako zločinného k režimu, který dokázal zvítězit nad Německem ve válce a vybudovat silný stát.⁵⁹ Podle Waltera Laqueura v této době v Rusku sílil názor, že debaty o Stalinovi a jeho historické roli zajímaly hlavně intelektuály a historiky, ale ne veřejnost jako celek, takže „pokud šlo o vládu, bylo jejím hlavním zadáním prosazovat pocit hrdosti na vlastní zemi, protože nemohla zaujmout jednostrannou antistalinistickou linii.“⁶⁰

Dina Čapajeva v této souvislosti hovoří dokonce o určité „restalinizaci“, která za Putinovy vlády v Rusku postupně nabývá na síle. Tato restalinizace ovšem podle Čapajevy není důsledkem osobních preferencí Vladimira Putina či dalších představitelů státních elit: „Restalinizace je masovým hnutím založeným na nezpracované paměti o sovětských zločinech, která podporuje novostředověké myšlenky a pohledy na společnost, občanství a politiku.“⁶¹

Ruský stát tedy zvýrazňuje Stalinovy údajné zásluhy o vybudování sovětského impéria a debatu o represích upozaduje, i když nezamlčuje a sám podniká některé aktivní kroky na poli historické paměti. V roce 2004 bylo například otevřeno v Moskvě státní muzeum Historie Gulagu, a to díky entuziasmu tehdy téměř devadesátiletého Antona Antonova-Ovsejenka, bývalého vězně Gulagu a syna sovětského diplomata Vladimira Antonova-Ovsejenka (ve dvacátých letech vedoucího diplomatické mise v Československu, předtím

---

⁵⁸ Alexei Miller: „Russia. Power and History“, str. 19

⁵⁹ Karel Svoboda, „Šed' Putinovy historické politiky“, str. 63

⁶⁰ Walter Laquer: *Putin a putinismus. Rusko a perspektivy jeho soužití se Západem*, str. 185

⁶¹ Dina Khapaeva: „Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization“, in *Communist and Post-Communist Studies* 49 (2016), str. 61-62

také potlačovatele protibolševického povstání v Tambově), popraveného Stalinem. Muzeum disponuje solidní expozicí o historii Gulagu a represí a nedávno se přemístilo do nové velké budovy v centru Moskvy. Nicméně muzeum již opustili někteří jeho pracovníci právě z důvodu vznikající autocenzury muzea při přípravě expozic – údajně není vhodné dávat do přímých spojitostí téma represí jako odvrácené části údajných Stalinových úspěchů.⁶²

4.2. Postoj Memorialu k období stalinismu

4.2.1 Problematika se státním pohledem na dějiny

Snahou Memorialu je od jeho založení naopak zařazení recepce stalinských represí jako neoddelitelné části tehdejší politiky Sovětského svazu. V tomto svém směřování se za éry Vladimira Putina dostává do situace, kdy je stále častěji vnímán jako nositel názoru odmítajícího státní pohled, který jde proti zájmům ruských obyvatel. Předseda vedení Memorialu Arsenij Roginskij to v bilančním zamyšlení k 25 letům činnosti Memorialu v lednu 2014 vnímá jako prohru: „Vnímání minulosti, kterou se zabýváme, jako zločinu vykonaného jmenovitě státem proti lidem, se nestalo masovým. Lidé si pamatují oběti, uctívají jejich památku, ale lidé (v jejich většině) nejsou připraveni odpovědět na otázky ‚čí jsou to oběti?‘, ‚Kdo je zločinec?‘ Pokud jsou to oběti státu, pak to znamená, že náš stát byl zločinným. Ale jak přijmout tuto myšlenku při naší věčné sakralizaci státu?! Je to těžké, téměř nemožné. Opakuji, že masovou se tato myšlenka nestala.“⁶³

Podle Arsenije Roginského bylo období od roku 2000 dobou návratu k černobílému vnímání historie. „Je to doba obhajoby všech zločinů, jako je kolektivizace nebo Velký teror, vítězství ve Velké vlastenecké válce. Je to znovuzrození starých stereotypů o tom, že my jsme dobří, Západ špatný a uvnitř je pátá kolona. Putin v roce 2003 řekl učitelům: ‚Je třeba vychovávat naši mládež na příkladech z naší slavné historie‘, a tak se v historii začalo vše označovat jako samá vítězství. Do revoluce vítězství, po revoluci vítězství, velké stavby socialismu atd. A znova se připojuje černobílé vědomí: ‚Tuto vlast, která byla vždy skvělá, musíme milovat‘. Jak je možné do této konstrukce zapojit politický teror, jak do ní zapojit masové porušování lidských práv, které nebylo náhodným jevem, ale jedním ze způsobů

---

⁶² rozhovor autora s bývalými pracovníky muzea v červnu 2014 v Moskvě

⁶³ „Čto takoe Memorial“, rozhovor s Arsenijem Roginským, Colta.ru, 31. 1. 2014
<http://www.colta.ru/articles/specials/1872> (přístup 28. 4. 2017)

ovládání celé země? My chceme, aby historické vědomí bylo složité, aby byla složitá a mučivá i naše identita.“⁶⁴

4.2.2. Problematika regionálního vnímání stalinských represí

Většinový způsob výkladu represí je podle historika ze sdružení Memorial Alexandra Daniela⁶⁵ často velmi nepřesný a chybný a obzvláště je to vidět v ruských regionech. Paměť na stalinské represe v ruských regionech, reprezentující většinovou ruskou společnost, má podle Daniela čtyři základní charakteristiky:

Za prvé je „mimohistorická“ - chybí představy o systémových spojeních represivní politiky s dalšími aspekty stalinismu jako systému. V muzejních expozicích jsou materiály o represích často představovány jako fenomén „do sebe“, nejsou prakticky žádné pokusy propojit tento materiál s dalšími aspekty stalinského politického systému. Chybí popis lágru jako ghetta. Na jednom panelu se popisuje samotná velká stavba komunismu, tábor jako speciální zdroj lidské síly, práce jako pole pro prosazení pracovního entusiasmů s diplomy pro nejlepší pracovníky. Na druhém panelu jsou materiály z vyšetřovacích spisů, represe v regionu, na třetím panelu výrobky vězňů. Ale spojitost mezi těmito fenomény není žádná.⁶⁶

Za druhé, je fragmentární a rozdrobená. „Na místech masových pohřebišť, ať už oficiálních či neoficiálních, lidé a organizace sami od sebe dávají nápisy a pomníčky. Jeden o katolících, židech či pravoslavných. Druhý na základě etnického původu – paměť Poláků, Burjatů, Ukrajinců atd. Málokde se dává památník všem bez rozdílu (takovéto rozdíly nejsou na mohylách 2. světové války)“.⁶⁷

Za třetí jde o regionální fragmentárnost. „Když se 30. října slaví den paměti obětí politických represí po celém Rusku, tak nejčastější proslov zní: ‚sešli jsme se uctít paměť našich krajanů, kteří se stali obětmi zlovolné a nespravedlnosti‘ či ‚těch, kdo ne po své vůli přijel do našeho slavného kraje a svojí prací založil základ jeho dnešního blahobytu a vysoké

---

⁶⁴ tamtéž

⁶⁵ Alexandr Daniel patří k předním tvářím sdružení Memorial, kde se angažuje od roku 1988. Je členem vedení Mezinárodního Memorialu, v letech 1990-2009 vedl v moskevském Memorialu výzkumný projekt „Historie jinak smýšlejících v SSSR“, od roku 2009 působí v petrohradském Memorialu, kde mimo jiné vytváří projekt Virtuální muzeum Gulagu.

⁶⁶ Daniel, Alexandr: *Pamjať o stalinizme: Regionalnyj aspekt*, in Kodin, E.V (ed.): *Istorija stalinizma: repressirovannaja rossijskaja provincija*. Moskva: ROSSPEN, 2011, str. 54-55

⁶⁷ tamtéž, str. 56-57

životní úrovni. Je to stejné, jakoby to byli oběti morové rány, zemětřesení či cunami. Žádná zmínka o tom, že jde o humanitární katastrofu celonárodního měřítka.“⁶⁸

Za čtvrté je zde podle Daniela přítomná velká rozporuplnost. „Je to jednoduché: Represe a Gulag jsou špatné. A socialistická výstavba? Nejspíš ne, spíš je to dobrá věc. Takže se mluví o náčelnících Norillagu a Magadanu (Zavenjagin a Eduard Berzin) jako o hrdinech místního etiologického mýtu.“⁶⁹

Regionální paměť podle Daniela není reflexivní. Nikdy proto nemůže splnit svou přirozenou roli – pokračovat a konkretizovat na lokálním materiálu celonárodní reflexi o minulosti. Přesto je tato paměť krajně důležitá: „Z jednoho jednoduchého důvodu: Jinou paměť u nás nemáme“.⁷⁰

Proč taková nejednoznačnost a strach pojmenovat věci pravými jmény? Podle rusisty Tomáše Glance to souvisí se vztahem dnešního Ruska k rudému teroru, který zde vládl po většinu 20. století. Všichni vědí, že existoval. Ale jaké mu dát místo? Jak ho vysvětlit, když neproběhl žádný ruský „Norimberský proces“, který by jednoznačně označil sovětský režim za zločinný a odsoudil by viníky největších masakrů? „Ruské kolektivní vědomí je rozpolcené a hranice často vedou vědomím jednotlivců. Na jedné straně má skoro každý v rodině důkazy, že sovětský režim patřil k tomu nejhoršímu, co lidstvo ve 20. století vyprodukovalo. Na druhé straně stojí pokus o pozitivní interpretaci, která by hrůze propůjčila smysl, nebo ji aspoň relativizovala.“⁷¹ Také proto se jednoznačné odsouzení sovětské minulosti nikdy nestalo celospolečensky přijímaným konsenzem.

4.2.3. Činnost Memorialu za Putinova období

Přes stále větší propast, která začala vznikat mezi postojem Memorialu a většinovým vnímáním období stalinismu (a obecně sovětských dějin) v ruské společnosti, nepřestával Memorial rozvíjet svou činnost. V Moskvě se nadále rozšiřovaly fondy memorialovského muzea, archivu a knihovny, Memorial po celé zemi vydával nové publikace o období

---

⁶⁸ tamtéž

⁶⁹ tamtéž, str. 58

⁷⁰ tamtéž

⁷¹ Citováno dle Černoušek Štěpán: „Hrdinný Stalin a mýtus Sovětského svazu jako garanta míru aneb Jak v dnešním Rusku opět získává navrch přepisování dějin“, in *Umělec a totalita*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015

stalinismu, pořádá konference a přednášky, stále více začínal využívat i internetovou prezentaci jak pro výstupy ze své činnosti, tak pro rozšiřování databází. Neocenitelnými jsou pro badatele z celého světa nikde jinde nepřístupné databáze jmen obětí poprav a stalinského teroru (<http://stalin.memo.ru/>, <http://lists.memo.ru/>), nebo také databáze správ NKVD táborů Gulagu (<http://old.memo.ru/history/NKVD/GULAG/>). Petrohradský Memorial spustil Virtuální muzeum Gulagu (<http://www.gulagmuseum.org/>), z nových aplikací je pak možné zmínit třeba portál Topografie teroru Mezinárodního Memorialu (<http://topos.memo.ru/>).

Od roku 1999 pak Memorial pořádá celoruskou soutěž historických prací studentů středních škol „Člověk v historii. Rusko – XX. století“, již už se zúčastnilo na 40.000 žáků a studentů. Stále více Memorial spolupracuje se zahraničními institucemi a například v roce 2012 zorganizoval společně s německým památníkem v Buchenwaldu první velkou německou výstavu o Gulagu. Ostatně z Německa a z dalších západních zemí, respektive z různých fondů a nadací z těchto zemí, je velká část činnosti Memorialu financována. Podstatnou část zdrojů však stále tvoří podpora ruských dárců či státních grantů.

Arsenij Roginskij si také velmi váží faktu, že k Memorialu, respektive ke všem jeho organizacím po celém Rusku, stále přicházejí noví lidé a hledají pomoc při pátrání v archivech, či prostě jen radu či informace. „Nakonec nějaké ponětí o masových represích už existuje a část obyvatel se zamýšlí, jak to že takové represe vůbec byly možné. Do určité míry naše úsilí přispělo k tomu, že se otevřely archivy, aby se tato fakta stala všeobecně známými.“⁷²

Podle Roginského je i po 25 letech stále důležitý samotný fakt existence zákona o rehabilitaci: „Samotná existence tohoto zákona je důležitým faktorem působení na vědomí společnosti. Pravda, sice jsme nezvítězili, ale mohlo být i hůře. Ano, státní moc nás nemiluje a nazývá nás všelijak. Ale přesto jsou nuceni nás trpět, občas brát náš názor v potaz, a to je ne zcela malý výsledek naší práce.“⁷³

Ovšem s anexí Krymu v roce 2014 se státní rétorika v oblasti historie ještě více vyhrocuje a stát, zdá se, Memorial už více trpět nehodlá.

---

⁷² „Čto takoe Memorial“, rozhovor s Arsenijem Roginským, Colta.ru, 31. 1. 2014,

⁷³ tamtéž

5. Nová vlna represí – od roku 2014 do konce roku 2016

V této kapitole se věnuji aktuální situaci, v níž se hnutí Memorial dostává pod stále větší tlak ze strany ruského státu. Bez ohledu na nové formy tlaku a zvyšující se agresivitu a nepřátelství od státní administrativy i části společnosti se však různé pobočky Memorialu nadále věnují rozvoji svých projektů a vyvíjejí nové aplikace a internetové projekty, jejichž cílem je zlepšení povědomí o rozměru a povaze represí. Toto povědomí totiž v ruské společnosti nadále zůstává nepříliš jasně definované a z pohledu Memorialu nepříliš odpovídající reálnému rozměru represí (nejen) za stalinské epochy.

Od anexe Krymu a okupaci východních částí Ukrajiny z března 2014 se pohled na sovětské represe v ruské společnosti poměrně vyostřil. Souvisí to nejspíše s tím, jak současný režim Vladimira Putina při obhajobě svých kroků stále častěji odkazuje na údajné úspěchy Sovětského svazu, na jeho vítězství nad fašismem a velmocenské postavení. Rozpad Sovětského svazu byla podle Vladimira Putina největší geopolitická katastrofa 20. století⁷⁴. Ačkoli se existence represí otevřeně nepopírá, takováto rétorika pochopitelně neumožňuje otevřenou kritiku sovětského zřízení jako jednoznačného původce zločinů a represí, a naopak vede ke snahám sovětskou vládu obhajovat a její zločiny zlehčovat. To vede ve výsledku ke konkrétním krokům ruského státu, které oslabují lidi a organizace s kritickým pohledem na sovětskou minulost a naopak podporují síly a tendence oslavující Sovětský svaz, v mnoha případech i vládu Josifa Stalina.

Tyto tendence byly v Rusku přítomné v podstatě po celou dobu jeho nezávislé existence, ovšem po anexi Krymu v březnu 2014, okupaci východní Ukrajiny a zmrazení vztahů se Západem se vyhroutily s mnohem větší dynamikou. Podle historika Andreje Zubova se z dějin stává propaganda, z veřejného diskurzu se začínají vylučovat odlišné názory a právě nyní jde o zlomový moment ruských dějin, spor o to, zda na Rusko lze, nebo nelze aplikovat západní, všeobecné lidské hodnoty: „Dochází k totálnímu ospravedlňování a dokonce k povznášení těch nejodpornějších postav ruských dějin jako Ivan Hrozný, Petr I. či Josif Stalin. (...) Je to snaha vrátit Rusko do nejhorších okamžiků v jeho historii, aby se tím ospravedlnilo nynější dění. (...) Idea je, že na Západě slouží stát člověku a ve výsledku se vše rozpadá. Existuje tam terorismus a bezzásadovost, zatímco u nás v Rusku člověk tradičně slouží státu a položí za něj

---

⁷⁴ Výroční projev Vladimira Putina před poslanci Státní Dumy z 25. 4. 2005

svůj život. Velký není ten, kdo pro společnost něco vytvořil, nýbrž ten, kdo položil svůj život za stát, za velikost impéria.“⁷⁵

5.1. Pozice státu

5.1.1. Unifikace historické politiky

Historická politika v současném Rusku je plně součástí širšího systému státní ideologické politiky a po roce 2014 je tento fakt stále zjevnější. Oproti předchozímu období dochází k mnohem aktivnější politice v této oblasti. Podle Karla Svobody je náhled ruského prezidenta Putina na ruské dějiny včetně stalinismu silně eklektický. Oficiální výklad stále více poukazuje na to, že vedle obrovských obětí Stalin vybudoval silnou zemi, která odolala i největší síle své doby, tedy německé armádě. Stále zřetelnější je posun směrem k tomuto aspektu, zatímco represe, byť nejsou v žádném případě zamlčovány, jsou zatlačovány do pozadí.⁷⁶

Státem unifikovaný výklad historie se začíná přesouvat už i do ruského zákonodárství. Na podzim 2014 podepsal Vladimir Putin rozšíření zákona „O zvěčnění Vítězství sovětského národa ve Velké vlastenecké válce v letech 1941-1945“, které zakazuje kritizovat či zpochybňovat roli Sovětského svazu v 2. světové válce, respektive zpochybňovat zákonnost Norimberského tribunálu a zásluhy antihitlerovské koalice na zachování míru obviňováním vojáků ze spáchání zločinů. Jak široce se dá tento zákon vykládat a zneužívat proti nepohodlným (z pohledu státní doktríny) tvrzením, ukazuje případ Vladimira Luzgina z Permu, který v roce 2016 nasdílel na svém profilu sociální sítě VKontaktě článek o tom, že durhou světovou válku rozpoutalo Hitlerovo Německo společně se Stalinovým Sovětským svazem rozdělením Polska v roce 1939. Přestože se jedná o relevantní výklad historických faktů, Vladimir Luzgin byl odsouzen k pokutě 200.000 rublů s odůvodněním, že Norimberský tribunál neoznačil explicitně Sovětský svaz za původce druhé světové války. Vladimir Luzgin, kterému neúspěšně pomáhali právníci z hnutí Memorial, se na základě rozsudku dostal do velkých problémů, které vyústily v jeho emigraci a žádost o azyl v České republice.⁷⁷

---

⁷⁵ Andrej Zubov, úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016, str. 8-10

⁷⁶ Karel Svoboda, „Šeď Putinovy historické politiky“, str. 68

⁷⁷ „V Rusku sdílel článek o podílu Sovětů na rozpoutání druhé světové války. Dnes žádá v Česku o azyl“, Info.cz, 10. 1. 2017, dostupné online <http://www.info.cz/svet/v-rusku-sdilel-clanek-o-podilu-sovetu-na-rozpoutani-druhe-svetove-valky-dnes-zada-v-cesku-o-azyl-2870.html> (přístup 29. 4. 2017)

5.1.2. Koncepce státní politiky na zvěčnění památky obětí politických represí

Jak již bylo řečeno výše, nelze nicméně tvrdit, že ruský stát zamlčuje či ignoruje existenci stalinských represí. V roce 2015 dokonce Rada Prezidenta RF pro rozvoj občanské společnosti a lidských práv po několikaletých přípravách zveřejnila Koncepci státní politiky na zvěčnění památky obětí politických represí.⁷⁸ V ní se odkazuje na zákon o rehabilitaci z roku 1991 a jako národní tragédii uvádí výčet událostí jako pronásledování církevních představitelů, představitelů porevoluční emigrace, kolektivizace, hladomor a masové represe spojené s popravami a Gulagem. O represích po roce 1953 se koncepce již nezmiňuje a jen velmi obecně hovoří o potřebě nových výzkumů či vzdělávacích programů. Z pohledu Memorialu, jehož výsledky práce koncepce uvádí jako příklad dosáhnutého pokroku, ovšem bez zmínky Memorialu jako jejich autora, je dokument jistě krokem dobrým směrem. Poprvé od roku 1991 se v nějakém státním dokumentu otevřeně zmiňuje negativní postoj státu k sovětskému teroru, což je velmi překvapivé a s vektorem dnešní ruské politiky jen těžko slučitelné a ukazuje to na nejednoznačnost státní politiky.⁷⁹ Na druhou stranu je podle Roberta Latypova z permského Memorialu dokument poměrně prázdný, k ničemu nezavazující a „opakuje stará klišé a principy – masový teror se opět podává výhradně jako obecná tragédie bez kontextu zločinu státu proti občanům, jako jakási epidemie či morová rána.“⁸⁰

Je samozřejmě otázka, nakolik jde v případě přijaté koncepce o dlouhodobé směřování státu do budoucnosti, či zda jde spíše o jakousi setrvačnost z doby, kdy situace na poli výkladu historie ještě nebyla tak vyhrčená (koncepce se připravovala několik let) a která má pouze ukázat, že ruský stát fakt existence sovětského teroru neignoruje. Podle Thomase Sherlocka jde v případě přijaté koncepce o jistý druh vyjádření Putinovy podpory úzké vrstvě liberálních intelektuálů a zároveň to může být vnímáno jako pozitivní signál pro Západ.⁸¹

---

⁷⁸ *Koncepcija gosudarstvennoj politiki po uvěkověčeniju pamjati žertv političeskih represij*, dostupné na webu Rady Prezidenta RF pro rozvoj občanské společnosti a lidských práv: <http://www.president-sovet.ru/documents/read/393/> (přístup 29. 4. 2017)

⁷⁹ *Arsenij Roginskij o koncepcii gospolitiki po uvěkověčeniju pamjati žertv repressij*, web Memorialu <http://old.memo.ru/d/244396.html> (přístup 29. 4. 2017)

⁸⁰ Robert Latypov: „Repressii podajutsja kak epidēmija, a ně kak splanirovannye prestuplenija gosudarstva protiv graždan“, *Zvezda.ru*, 19. 8. 2015, <http://zvzda.ru/columns/3151b4544f20> (přístup 29. 4. 2017)

⁸¹ Thomas Sherlock: „Russian politics and the Soviet past: Reassessing Stalin and Stalinism under Vladimir Putin“, *Communist and Post-Communist Studies* 49 (2016), 45-59, str. 57

Rozhodně se však nedá očekávat žádná výrazná změna v celospolečenském vnímání sovětských zločinů.

Zatím jediným výsledkem koncepce je vznik Fondu Paměti v dubnu 2016, jehož jediným současným projektem je vytvoření „Zdi zármutku“ (Stěna skorbi), celonárodního monumentu obětem politických represí.⁸² Tedy dalšího památníku obětem státního teroru, který ovšem sám o sobě pojmenován nebude.

Nicméně existence koncepce i Fondu Paměti ukazuje, že stát se tak jako tak snaží být v nekonfliktním připomínání stalinských represí aktivní. Ředitelem fondu je Roman Romanov, ředitel státního Muzea Gulagu, které v roce 2015 dostalo od státu, respektive od moskevské radnice, zcela novou, moderní budovu a expozici. O problematice tohoto muzea jsme psali v předchozí kapitole, nicméně svým způsobem jeho aktivita zůstává jednou z možností, jak stát udržuje navzdory vlastnímu tvrdému útlaku stálý kontakt s prostředím Memorialu. Členem Fondu Paměti je například i hlava Memorialu Arsenij Roginskij a státní muzeum Gulagu je společně s Memorialem partnerem velmi úspěšného projektu Poslední adresa (o němž bude ještě řeč dále).

5.1.3. Připomínání Stalina jako důsledek státní politiky

Ruský stát se snaží při výkladu sovětských dějin i období stalinismu přebírat iniciativu a prosazovat svůj vlastní pohled na minulost, byť se v něm nachází mnoho rozporů a nejasností. Dává tak možnost hlasům jak volajícím po větším připomínání obětí represí, tak i hlasům volajícím po větší slávě Stalina. Například ve městě Ržev u Moskvy bylo v roce 2015 otevřeno nové Stalinovo muzeum.⁸³ Od roku 2001 pak po celém Rusku bylo odhaleno množství Stalinových pomníků. Rekordmanem je v tomto ohledu Severní Osetie, kde vyrostlo přes 20 takových monumentů.⁸⁴ Ovšem Stalinovy pomníky jsou nově k vidění ve velkých městech jako Soči, Vladimir, Penza, Tambov, Mirnyj, Lipeck, Orel, Jakutsk, Mari El či

---

⁸² Webové stránky Fondu Paměti <http://memoryfund.ru> (přístup 29. 4. 2017)

⁸³ např. *Pod Rževom otkrylsja muzej Josifa Stalina*, Livejournal, 3.6.2015, dostupné online <http://jury-tver.livejournal.com/278362.html>

⁸⁴ V tomto případě mohou hrát roli spekulace o původně osetské Stalinově národnosti.

Orenburg. Podle Diny Čapajevy jsou právě tyto pomníky nejviditelnějším důsledkem probíhající restalinizace v ruské společnosti.⁸⁵

Stále však záleží na podmínkách v jednotlivých regionech a často se daří výstavbě nových Stalinových pomníků zabránit. Předseda Memorialu v Krasnojarsku Alexej Babij dokázal v roce 2015 zabránit snahám tamních komunistů vztyčit nový Stalinův památník tím, že v přímém přenosu lokální televize proti petici komunistů vytáhl 12 dílů *Knih paměti* se seznamem sta tisíc popravených lidí z Krasnojarského kraje. To podle Babije zapůsobilo na vedení místní radnice, která stavbu nepovolila. Sám Alexej Babij nazývá podobné snahy poziční válkou v ruských regionech: „V ní se proti nám staví lidé (...), kteří chápou minulost země a její budoucnost jinak. Neustále se snaží vztyčovat prapory, kterými vymezují určité teritorium. Pokud se v nějakém městě postaví Stalinův pomník, má to pro nás symbolický význam – v tomto městě jsme odevzdali určitý taktický či strategický bod a protivník jej dobyl. Tento ‚boj‘ se odehrává na různých úrovních: podaří se, či nepodaří uvést v *Knize paměti* ten nebo onen článek, podaří se, či nepodaří postavit pomník obětem politických represí v té či oné vesnici? Neustále se přetahujeme a vedeme poziční válku.“⁸⁶

Hnutí Memorial a další nezávislé organizace v této poziční válce ovšem tahají za kratší konec provazu. Státem zdůrazňované úspěchy Stalina v dějinách logicky podporují snahy budovat nové památníky (nemusejí být nutně iniciované státem, ale celková atmosféra v Rusku dodává sebevědomí lidem s nostalgií po Stalinovi či SSSR), zatímco tlak na nezávislé organizace marginalizuje jejich pohled na věc.

5.2. Memorial a jeho současná pozice

Rozdíl mezi přístupem Memorialu a státu v pohledu na stalinské represe i sovětskou minulost obecně se stává čím dál větší a logicky začaly přicházet první střety. Memorial už není pro stát onou „otravnou mouchou“, o níž se ale není třeba starat, jeho nezávislost začíná být už na překážku.

---

⁸⁵ Dina Khapaeva: „Triumphant memory of the perpetrators: Putin’s politics of re-Stalinization“, in *Communist and Post-Communist Studies* 49 (2016), str. 64

⁸⁶ Alexej Babij, vystoupení v panelu Lokální spory, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016, str. 53

5.2.1 Zákon o zahraničních agentech

Místní orgány moci začaly v roce 2014 aktivně přistupovat k omezení činnosti nezávislých organizací a historiků, i když náznaky tohoto trendu byly citelné už po znovuzvolení Vladimira Putina prezidentem v roce 2012. V tom samém roce byl přijat zákon o „zahraničních agentech“, masivně zneužívaný právě od roku 2014. Tento zákon stanoví, že organizace, které vyvíjí politickou činnost (tento termín bohužel není blíže definován a často dochází k jeho svévolnému extenzivnímu výkladu) a zároveň čerpají finanční prostředky ze zahraničí, mohou být na základě rozhodnutí Ministerstva spravedlnosti Ruské federace označeny jako tzv. zahraniční agenti. Organizace, označené tímto názvem podléhají speciálnímu režimu - jsou zařazeny do veřejně dostupného rejstříku zahraničních agentů, musí povinně označovat veškeré materiály distribuované tiskem nebo na internetu jako materiály vytvořené zahraničním agentem, stát může v jejich případě provádět opakované nenahlášené finanční kontroly.⁸⁷ Především se ale jedná o cejch, jehož vnímání je v ruské společnosti značně negativní. Výraz „zahraniční agent“ totiž odkazuje k období stalinismu, kdy takto byli označováni „nepřátelé národa“.⁸⁸

Již v roce 2013 proběhla po celém Rusku masová finanční prověrka různých nezávislých a nestátních organizací, předznamenávající plánovanou masovou aplikaci zákona o zahraničních agentech. Ta dorazila i do sídla Mezinárodního Memorialu v Moskvě. Jeho předseda Arsenij Roginskij již tehdy předjímal smysl tohoto zákona a jeho využití ruským státem: „Vždy zde byl ve společenském vědomí přítomen stereotyp rozševaný státní mocí, který dosáhl vrcholu za Stalina a po roce 2000 opět zesiluje – o veliké říši obklíčené nepřáteli, kteří nám chtějí způsobit cosi zlého. A uvnitř země je pátá kolona, která pro tyto nepřátele pracuje. Je to takový základní stereotyp stalinismu, který se udržel po smrti Stalina, lehce odvál v 90. let a po roce 2000 se silně obrodil. Co může státní moc dělat s tímto stereotypem? Chce-li vytvořit demokratickou zemi, může s ním bojovat. Anebo ho může naopak podporovat. Dnešní stát si vybral cestu podpory tohoto stereotypu. Západ je

---

⁸⁷ Pokud organizace prokáže, že již nepřijímá jakékoliv financování ze zahraničí, může požádat, aby byla z rejstříku vyškrtána. Ke konci roku 2016 bylo v rejstříku zahraničních agentů zařazeno 144 organizací, mezi nimi například petrohradský či rjazaňský Memorial, Sacharovské centrum v Moskvě, původní muzeum Perm-36 a mnoho dalších.

⁸⁸ *Sud oštrafoval Meždunarodnyj Memorial na 300 tysjač rublej*, web Mezinárodního Memorialu <http://old.memo.ru/d/281417.html> (přístup 29. 4. 2017)

nepřítel, USA hlavní nepřítel a roli páté kolony hrají různé síly. V poslední době jsou to veřejné organizace, které získávají zahraniční financování.⁸⁹“

V souvislosti s užitím zákona o zahraničních agentech proti organizacím zabývajícím se stalinskou minulostí je zřejmě nejznámější a v podstatě velmi ilustrativní kauza spojená s muzeem Perm-36 – jediného muzea v Rusku vybudovaného z bývalého pracovního tábora, a to okruhem lidí kolem permského sdružení Memorial. Administrativa Permského kraje odvolala v několika krocích v letech 2013-2016 zakladatele a původní vedení muzea, nahradila je vlastními lidmi a právně převzala nad muzeem správu. Z muzea byly odstraněny veškeré zmínky o vězňených sovětských (ruských, ukrajinských a pobaltských) disidentech a byly vytvořeny expozice popisující samotné vězení, práci dozorců a užitečnost práce vězňů během druhé světové války. Zakladatele muzea čelily několika žalobám a soudním sporům a původní provozovatelská organizace byla v roce 2015 označena nálepkou zahraničního agenta.⁹⁰ Přitom ještě v roce 2013 se jednalo o začlenění muzea Perm-36 na seznam památek Unesco a muzeum bylo v přípravných materiálech ke vzniku výše zmíněné Koncepce státní politiky na zvěčnění památky obětí politických represí uváděno jako vzorový příklad muzea, jímž by se měla ostatní muzea inspirovat.⁹¹

Proč místní orgány přistoupily k takovýmto rázným krokům, vysvětluje ředitel Mezinárodního Memorialu Arsenij Roginskij: „Původní muzeum Perm-36 ukazovalo, že teror byl nedílnou součástí sovětského státu po celou dobu jeho trvání. Disidenti, kteří v Permu seděli, přispěli k rozpadu SSSR. Jenže Putin rozpadu SSSR lituje. Proto muselo původní muzeum skončit.“⁹²

Pod obrovský tlak se v této době dostala i samotné hnutí Memorial, respektive jeho jednotlivé organizace po celém Rusku. Začátkem listopadu 2015 byla například jeho petrohradská pobočka prohlášena za zahraničního agenta. V březnu roku 2016 ministerstvo

---

⁸⁹ Arsenij Roginskij: „*Ne isključeno, čto rešenje po nam už vypisano*“, rozhovor pro Colta.ru, 22.3.2013, dostupné online: <http://archives.colta.ru/docs/17396>

⁹⁰ Více o situaci v Permu-36 např. viz. Anke Giesen: „Raskolotaja pamjat': Otráženie konflikta vokrug „memorialnogo centra Perm-36 v rossijskich media“, *The Journal of Social Policy Studies*, Volume 13. № 3. Moscow 2015, str. 363 – 376; nebo také viz Štěpán Černoušek: *Ideologický tunel: Jak v Rusku likvidují ojedinele muzeum politických represí*, Respekt.cz, 29. 7. 2014, dostupné na <http://respekt.ihned.cz/fokus/c1-62575550-ideologicky-tunel-jak-v-rusku-likviduji-ojedinele-muzeum-politickyh-represi>

⁹¹ „Perm-36 polučit nacionalnyj status. Rossijskaja gazeta“, web Rady Prezidenta RF pro rozvoj občanské společnosti a lidských práv <http://www.president-sovet.ru/presscenter/publications/read/601> (přístup 29. 4. 2017)

⁹² Roginskij, Arsenij: vystoupení na konferenci EU-Russia Civil Society Forum, Berlín, 2. 3. 2015

spravedlnosti přisoudilo tento „titul“ pobočce v Rjazani. Ale také Centrum Andreje Sacharova v Moskvě bylo prohlášeno za zahraničního agenta, a to již v prosinci roku 2014. Toto označení má přímé důsledky a dopady. „Od té doby se výrazně snížil počet školních exkurzí, které k nám chodí a které se seznamovaly s ideologicky prostým pohledem na sovětský teror,“ říká ředitel Centra Sergej Lukaševskij.⁹³ Se stejnými potížemi se potýká i Mezinárodní Memorial, který vytvořil řadu vzdělávacích programů pro žáky i učitele.

V obavě před nuceným užíváním označení zahraniční agent některé organizace raději samy ukončují svou činnost, jako například koncem roku 2015 Mládežnický Memorial v Permu, který se dlouhodobě věnoval vtahování mladých lidí k tématu represí, organizoval expedice na místa vyhnanství a táborů v Permském kraji a byl také velmi aktivní při údržbě muzea Perm-36. Podle předsedy mládežnického Memorialu Roberta Latypova je zákon o zahraničních agentech dalším z řady způsobů, jak na organizace tlačit: „Vážné problémy začaly už v roce 2012. Celá řada zákonodárných nařízení a jejich vynucování zaškrtila přívod kyslíku všem nezávislým organizacím, které nejsou blízké orgánům státní moci“.⁹⁴

Mezinárodní Memorial, tedy hlavní a zastřešující pobočka celé sítě Memorialu, dlouhou dobu odolával. Přesto i tato organizace nakonec byla zařazena na seznam zahraničních agentů, a to 4. října 2016. Na seznam byl Mezinárodní Memorial zařazen za údajnou politickou činnost, za níž jsou podle ministerstva spravedlnosti považovány některá jeho vyjádření k situaci na Ukrajině a k samotnému zákonu o zahraničních agentech. Mezinárodní Memorial prohlásil toto rozhodnutí za nezákonné a odvolal se proti němu. Argumentuje tím, že se jedná o mezinárodní organizaci, na niž se zákon o zahraničních agentech nevztahuje. Mezitím 7. prosince 2016 odsoudil další soud Mezinárodní Memorial k pokutě 300 tisíc rublů za to, že nezanesl do seznamu zahraničních agentů sám sebe dobrovolně. I proti tomuto rozhodnutí se Mezinárodní Memorial odvolal s tím, že není možné vynést takovýto rozsudek předtím, než odvolací soud rozhodne o legálnosti samotného zanesení organizace na seznam.⁹⁵ Nicméně se nedá očekávat, že by odvolací soudy svá rozhodnutí změnily.

---

⁹³ Lukaševskij, Sergej, vystoupení na konferenci EU-Russia Civil Society Forum, Berlín, 2. 3. 2015

⁹⁴ *Permskij Molodežnyj „Memorial“ prekraščает svoju rabotu*, Zvezda.ru, 26. 2. 2016, dostupné online <http://zvzda.ru/news/7065863036c3>

⁹⁵ *Sud oštrafoval Meždunarodnyj Memorial na 300 tysjač rublej*, web Mezinárodního Memorialu <http://old.memo.ru/d/281417.html> (přístup 29. 4. 2017)

Rozhodnutí o zanesení Mezinárodního Memorialu na seznam zahraničních agentů vyvolalo vlnu nesouhlasných reakcí po celém světě. Mnozí lidé z Memorialu nevěřili, že si státní moc dovolí takto označit i největší a zastřešující organizaci Memorialu. Na druhou stranu se členům Memorialu do značné míry ulevilo – podle výkonné ředitelky Mezinárodního Memorialu Jeleny Žemkovové před tímto okamžikem pracovníci Memorialu neustále přemýšleli o tom, jak nazývat své akce, jak je prezentovat, jak nedat státu záminku k označení zahraničním agentem. A když se tak nakonec přes veškerou opatrnost stalo, paradoxně odpadl velký tlak způsobený právě touto opatrností. Nyní se Memorial nemusí mnohé věci být říkat napřímo. Zároveň rozhodnutí soudu postavilo vedení Memorialu k velkému rozhodnutí o dalším způsobu práce. Část členů vedení Memorialu navrhovala zcela přejít do ilegality a ignorovat nařízení soudu, zatímco jiná část prosazuje spíše dodržování zákonů a snažit se dál fungovat v rámci zužujících se mantinelů. Prozatím se prosadil druhý přístup.⁹⁶

5.2.2. Důsledky zesilujícího tlaku – nové aktivity Memorialu

V důsledku zvýšeného tlaku vyvstal pro Memorial logický problém s menší možností získávat na svou činnost finance. Ruský stát v této době zvýšil tlak také na zahraniční nadace a organizace, které financovaly činnost nezávislých organizací, nejen těch, které se věnují historii. Mnohé z nich byly nuceny zcela přerušit svou činnost v Ruské federaci, v roce 2015 například americká nadace NED.⁹⁷

Zvyšující se tlak na sdružení Memorial a další organizace zabývající se stalinskou minulostí ovšem neznamena, že by celkový zájem ruské veřejnosti o vlastní minulost upadal. Akce státu, zdá se, vyvolává reakci části společnosti. V některých kruzích naopak zájem o téma roste a podle ředitelky petrohradského Memorialu Iriny Flige to souvisí právě s aktuálními represivními kroky současného ruského režimu. Mnozí lidé začínají hledat souvislosti s minulostí: „na základě zkušeností ze současnosti se díváme do minulosti. Protože zájem o ni nevyrazil zcela, naopak, poslední dobou je kolosální, aspoň ze strany části ruské společnosti. Lidé se všemožně setkávají s omezováním a perzekucemi ze strany státní moci –

---

⁹⁶ Rozhovor autora s Jelenou Žemkovovou v Praze dne 23. 11. 2016

⁹⁷ *The National Endowment for Democracy (NED) is Now Officially „Undesirable“ in Russia*. Globalresearch.ca, 3. 8. 2015, dostupné online <http://www.globalresearch.ca/the-national-endowment-for-democracy-ned-is-now-officially-undesirable-in-russia/5468215>

a najednou se zajímají o to, co se dělo ve 30. letech za Stalina. Vnuci a pravnuci chtějí kvůli své vlastní zkušenosti zjistit, co se tehdy stalo s jejich dědy.“⁹⁸ Petrohradský Memorial, který se v reakci na označení zahraničním agentem přejmenoval na „Fond lofe“, nadále cítí podporu ve svých projektech, pořádá exkurse na Solovecké ostrovy či na masové pohřebiště z dob poprav Velkého teroru Sandormoch v Karélii. V roce 2016 pak spustil zdařilou internetovou aplikaci právě o pohřebišti Sandormoch: <http://sand.mapofmemory.org/>.

V Mezinárodním Memorialu pracuje velké množství mladých lidí kolem 30 let věku, kteří vyvíjejí nové IT projekty a jsou do značné míry motorem pro činnost hnutí definovanou lidmi o generaci staršími. Jejich entuziasmu zatím neubralo ani zařazení Mezinárodního Memorialu na seznam zahraničních agentů. V listopadu 2016 například Mezinárodní Memorial zveřejnil online téměř 40.000 jmen příslušníků NKVD z let 1935-1939 na portále <http://nkvd.memo.ru/>, což vyvolalo velkou společenskou debatu po celém Rusku. Objevila se samozřejmě celá řada negativních komentářů odmítajících takovátó zveřejňování. K seznamu se vyjádřil i mluvčí Vladimira Putina Dmitrij Peskov, ovšem je patrné, že oficiální státní pozice se k tomuto případu hledá jen velmi těžko: „Téma je to vysoce citlivé. Je zřejmé, že názory různých lidí jsou odlišné, existují diametrálně odlišné pohledy, přičemž ty i ony mají velmi propracované argumenty“.⁹⁹

Reakce státu totiž přicházejí nikoli z oficiálních míst, ale spíše nepřímo, na základě jiných událostí, které ovšem pro citlivou ruskou společnost signalizují mnohé. Začátkem prosince 2016 byl zatčen předseda Memorialu v Petrozavdosku Jurij Dmitrijev, který mimo jiné v roce 1997 objevil masové pohřebiště Sandormoch v Karélii. Před zatčením obdržel mnoho telefonátů s dotazy, zda i on se náhodou nechystá zveřejnit seznamy příslušníků NKVD v Karélii. Dmitrijev byl ovšem obviněn z držení dětské pornografie a ve vazbě čeká na soud. Na podporu Dmitrijeva se postavilo množství osob i organizací v Rusku i v zahraničí. Podle Sergeje Krivenka z Memorialu je celá záležitost velmi pochybná: „Výroba dětské pornografie k Dmitrijevi vůbec nepasuje. Zním ho už 20 let, je to známý aktivista a historik. (...) Jsem

---

⁹⁸ *Rusové jsou obětí teroru. Bojí se moci a podřídí se čemukoli.* Rozhovor s Irinou Flige, Lidové noviny, 5. 3. 2016

⁹⁹ „Kreml prokomentoval publikaci spiska 40 tys. sotrudnikov NKVD“, RBK, 24. 11. 2017, <http://www.rbc.ru/politics/24/11/2016/5836b6479a79477e11ab36df> (přístup 29. 4. 2017)

nucen si myslet, že celá tato historie je provokací, která logicky zapadá do mozaiky diskreditace Memorialu, jež se nyní velmi aktivně skládá.“¹⁰⁰

S problémy se začali potýkat i organizátoři pravidelné soutěže studentských prací Memorialu „Člověk v historii. Rusko XX. století“. Na udílení cen v roce 2016 přišli aktivisté z nacionalistického sdružení NOD a účastníky polili zelenou dezinfekční barvou.¹⁰¹ O rok později byli žáci zastrášováni od účasti na slavnostním udílení cen.

Ne všechny projekty, na nichž se Memorial v poslední době podílí, však vyvolávají takové kontroverze. Velkou popularitu v roce 2015 získal projekt Poslední adresa,¹⁰² jenž po vzoru židovských stolpersteinů připomíná domy, v nichž byli během stalinského teroru zatýkáni obyčejní lidé, kteří poté skončili na popravišti či zemřeli v táborech Gulagu. Projekt vznikl díky občanské iniciativě zdola, v podstatě mimo zavedené struktury nezávislých organizací. Memorial a státní muzeum Gulagu zde figurují pouze jako partneři. Za dva roky jeho existence bylo nainstalováno téměř pět set pamětních tabulek na domech a další tisíce jsou v přípravě. Informují o něm pozitivně i velká ruská média, která jinak v souladu s oficiální propagandou dehonestují ostatní nezávislé iniciativy.

Při bližším pohledu je zde ale jedna souvislost – Poslední adresa je opět jen projekt, který pouze připomíná obětí represí, aniž by ukazoval a hledal souvislosti s původci těchto represí. V projektu také figuruje státní muzeum Gulagu. Možná proto není tento projekt (zatím) cílem útoků.

5.2.3. Možný vývoj

V současnosti nikdo z Memorialu není schopen predikovat, jak se situace v nejbližší době vyvine. Tlak ze strany státu i většinové veřejnosti příliš nepolevuje a hlasy ve společnosti volající po rehabilitaci Stalina a připomínání jeho úspěchů stále sílí. Podle Alexandra Daniela se možná putinovský režim snaží vyvolat dojem, že jeho postoj ke komunistickému teroru je spíše negativní než pozitivní, ale nezapomíná zdůraznit, že negativní postoj se netýká

---

¹⁰⁰ „Sud arestoval hlavu karelského Memoriala po dělu o dětské pornografii“, Novaja gazeta, 15. 12. 2017, <https://www.novayagazeta.ru/news/2016/12/15/127479-sud-arestoval-glavu-karelskogo-memoriala-po-delu-o-detskoy-pornografii> (přístup 29. 4. 2017)

¹⁰¹ „Na účastníkov konkursu Člověk v istorii v Moskvě napali chuligany s georgievskimi lětočkami, Ulickuju oblili zelenkoj“, Newsru.com, 28. 4. 2016, <http://www.newsru.com/russia/28apr2016/memo.html> (přístup 29. 4. 2017)

¹⁰² <http://www.poslednyadres.ru/>

sovětské minulosti jako celku: „Ve vyšších patrech moci ani necítí potřebu politicky rehabilitovat Stalina a ospravedlnit zločiny stalinismu. Ale to není to zásadní. Tím je něco jiného: Putin a putinovská elita zlikvidovali v Rusku politickou demokracii a zásadně omezili občanské svobody, čili v rámci svých možností udělali to, co provedli bolševici a co dokončil Stalin.“¹⁰³ Podle vyjádření mnohých představitelů Memorialu se tak kvůli stále rostoucí vůli státu kontrolovat každou iniciativu v zemi dá očekávat v blízké budoucnosti čím dál větší tlak proti všem nezávislým organizacím, nejen proti Memorialu.

Závěr

Ve své práci jsem se zaměřil na způsob reflexe období stalinismu ze strany ruského státu na jedné a z pohledu nezávislého hnutí Memorial na druhé straně. Sledoval jsem vývoj této reflexe a podobu národní paměti o stalinských zločinech v Rusku od její první podoby v době chruščovova tání po současnost.

Dá se tvrdit, že podobu dnešní reflexe stalinského období nastavilo do značné míry právě už období Nikity Chruščova, kdy se připomínaly „nevinné oběti stalinských represí“, ale v žádném případě se již nepojmenovávali původci těchto represí, jimiž nebyl jen jediný Stalin, ale celý obrovský státní aparát. Celý tehdejší Sovětský svaz byl masovým terorem prostoupen a tento teror byl jeho neoddělitelnou součástí. Možná právě v tomto okamžiku, kdy se v ruské (tehdy ještě sovětské) společnosti začala formovat veřejná paměť na represe, můžeme spatřovat základ dnešních limitů, které tato paměť přináší. Jak definuje Alexandr Daniel, paměť je to dodnes výhradně o obětech (především stalinské epochy), nikoli o vykonavatelích zločinů a represí jako neoddělitelné součásti celého sovětského státu. Diskurs paměti pouze o obětech však de facto převzal za svůj i dnešní ruský stát.

Dlouhodobou snahou hnutí Memorial, které vzniklo nezávisle na státních strukturách a ideově vychází z podhoubí samizdatu a disentu z Brežněvovy éry, je naopak vymanit se z tohoto omezení národní paměti. Nesoustředit se pouze na památku obětí, nesoustředit se pouze na stalinismus. Ale dávat celý státní teror a masové represe do přímé souvislosti

---

¹⁰³ Alexandr Daniel, úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, str. 17

s fungováním sovětského státu, hledat konkrétní vykonavatele represí, nevnímat státní teror odděleně, ale dávat ho do co nejširšího kontextu. Tuto nezávislost a pohled ne vždy korespondující s tím státním si Memorial uchoval do dnešních dnů a bezpochyby i to je jednou z příčin současného zvyšujícího se tlaku na sdružení ze strany státních orgánů dnešního putinovského Ruska.

Koncem 80. a začátkem 90. let za Gorbačovovy perestrojky se zdálo, že přístup Memorialu se prosadí. Zájem o reflexi sovětské epochy byl obrovský a Memorial se dokonce do jisté míry přímo podílel na podobě státní politiky, například na tvorbě zákona o rehabilitacích z roku 1991. Toto období ovšem velmi rychle skončilo a skokový nástup svobodného jelcinovského Ruska se svými obrovskými potížemi rychle odsunul debatu o národní paměti na periferii kolektivního vědomí. V tomto okamžiku byla promarněna šance na prosazení širšího pojetí reflexe, neboť Borisu Jelcinovi se nepodařilo prosadit rázné odsouzení komunistického režimu a nový ruský stát právně navázal na sovětský systém. Paradoxně tak debata o pojetí národní paměti měla největší ohlas ještě za formálního fungování SSSR, což nejspíš samo o sobě stěžuje možnost odsoudit sovětský systém jako takový.

Z periferie kolektivního vědomí se pohled na stalinské období, sovětské zločiny a jejich reflexe vracejí do širšího povědomí po nástupu Vladimira Putina k moci v roce 1999. Putin pojal pohled na dějiny jako součást své politiky a stále více prosazuje jejich jednotný výklad. Pohled na historii je to však eklektický, zdůrazňující pouze úspěchy jak z doby carské, tak sovětské. Neznamená to oficiální obhajobu Stalina jako takového, ale vypichuje to úspěchy Stalinova SSSR jako silné velmoci. V oficiální rovině ruský stát nadále přiznává existenci sovětských zločinů v době od vzniku SSSR do smrti Stalina a dokonce tento svůj pohled zakotvil v roce 2015 do Koncepce státní politiky na zvěčnění paměti politických represí. Nicméně přesně v duchu kritiky Memorialu se jedná pouze o připomínku obětí bez pojmenování příčin represí a jejich viníků. Represe jsou tak státem i většinou společnosti vnímány jako jakási přírodní katastrofa, která přišla shůry a zase odešla. Sovětský stát se Stalinem v čele je vyviněn a jsou naopak oslavovány jeho úspěchy jako industrializace nebo vítězství ve druhé světové válce.

Ruský stát se v poslední době snaží při výkladu sovětských dějin i období stalinismu přebírat iniciativu a prosazovat unifikovaný a neproblematický pohled na vlastní minulost, byť se v něm nachází mnoho rozporů. Tak, jak se snaží mít pod kontrolou veškeré aspekty veřejného života, snaží se převzít kontrolu i nad výkladem minulosti. Pochopitelně se dostává do konfliktu s hnutím Memorial, které je k působení státu kritické a udržuje si svou nezávislost. Přestože v některých bodech se stát i Memorial shodnou (obecně odsouzení politických represí a potřeba připomínat si paměť o obětech), v jiných se rozcházejí (hledání viny u sovětského státu jako takového, což jde proti současným snahám odkazovat se na SSSR jako na pozitivní stát).

Jednotlivé pobočky Memorialu se tak v posledních dvou letech od roku 2014 dostávají pod čím dál větší tlak, některé byly soudy označeny nálepkou zahraničního agenta, přicházejí o možnosti financování, jejich akce se stávají terčem útoků a někteří spolupracovníci byli zatčeni. Pravděpodobně nevádí jen odlišné, širší pojetí reflexe politických represí, které je v rozporu se současnou státní doktrínou, ale i samotný fakt nezávislosti. Pod obrovským tlakem státu se totiž v posledních dvou letech ocitají i další nezávislé organizace věnující se například lidským právům, ekologii a dalším aktivitám.

Memorial vnímá současné dění v ruské společnosti, okleštěný způsob reflexe sovětských zločinů či vzývání údajných Stalinových úspěchů jako svou prohru. Nikdo nedokáže odhadnout, kam až současný tlak ze strany státu zajde. V každém případě již putinovský režim svým přístupem k historii, v němž přes památku obětí zároveň zdůrazňuje Stalina jako efektivního manažera, vypustil džina z lahve. Absence jasného pojmenování sovětských zločinů a seriózní dekomunizace, o níž se dlouhodobě snažil Memorial, vede k neřízeným pochodům nezřídka adorujícím Stalina a Sovětský svaz. V kombinaci s podporou současného režimu autoritářského státního kapitalismu to vytváří těžko pochopitelný koktejl.

Trefně současnou situaci popsal ruský spisovatel Vladimir Sorokin: „V 90. letech jsme měli iluzi, že se Rusko stane demokracií. Chyba byla v tom, že nikdo nepohřbil sovětskou minulost. Tak jako to udělalo Německo. Nacistická minulost je pohřbena. U nás položili

mršinu do kouta a mysleli si, že shnije tak nějak sama. Avšak namísto tlení se sovětská minulost probrala a jako jakási zombie začala strašit znovu celý svět.“¹⁰⁴

Summary

In my thesis, I focused on a way of reflection of the period of Stalinism by the Russian state on one side and on the point of view of the independent movement Memorial on the other side. I watched the development of this reflection. The form of today's reflection of the Stalin period was largely set by the period of Nikita Khrushchev, when were reminded "innocent victims of Stalinist repression," but there were not named the authors of these repressions, not only Stalin, but whole the state apparatus.

The long-term effort of the Memorial movement is to break free from this national memory constraint. Do not concentrate only on the memory of the victims, not just focus on Stalinism. But to put all state terror and mass repression in a direct connection with the functioning of the Soviet state, to seek a specific executors of repression. This independence and a view that does not always correspond to the state point of view Memorial has preserved to this day and, undoubtedly, it is one of the causes of the current increasing pressure on the association by the Russian authorities.

The Russian state has recently been trying to take the initiative and promote a unified and unproblematic view of its own history, even though there are many contradictions in interpreting Soviet history and Stalinism. So, as it tries to control all aspects of public life, it tries to take control of the past. Of course, it comes into conflict with the Memorial movement, which is critical to the state's influence.

---

¹⁰⁴ Vladimir Sorokin: „Russkie – eto poslušnaja biomassa“. Rozhovor pro německou rozhlasovou stanici Deutschlandfunk, 16. 1. 2015, <https://openrussia.org/post/view/2090/> (přístup 30. 4. 2017)

Seznam literatury a zdrojů

Knihy a články:

Applebaum, Anne: *Gulag. Historie*. Praha - Plzeň: Pavel Dobrovský BETA a Jiří Ševčík, 2004

Babij, Alexej: vystoupení v panelu Lokální spory, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016

Barnes, Steven: *Death and Redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. New Jersey: Princeton University Press, 2011

Borák, Mečislav: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2003

Brown, Archie: *Vzestup a pád komunismu*, Praha: Jota, 2011

Conquest, Robert: *Velký teror. Nové zhodnocení*. Praha: Academia, 2012

Černoušek, Štěpán: „Hrdinný Stalin a mýtus Sovětského svazu jako garanta míru aneb Jak v dnešním Rusku opět získává navrch přepisování dějin“, in *Umělec a totalita*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015

Černoušek, Štěpán: „Ideologický tunel: Jak v Rusku likvidují ojedinělé muzeum politických represí“, Respekt.cz, 29. 7. 2014, <http://respekt.ihned.cz/fokus/c1-62575550-ideologicky-tunel-jak-v-rusku-likviduji-ojedinele-muzeum-politicky-ch-represi>

Černoušek, Štěpán: „Kam v Rusku za Gulagem?“, in *Paměť a dějiny*, 4/2010, str. 68-69

Daniel, Alexandr: „Pamjať o stalinizme: Regionalnyj aspekt“, in Kodin, E. V. (ed.): *Istorija stalinizma: repressirovannaja rossijskaja provincija*. Moskva: ROSSPEN, 2011

Daniel, Alexandr: úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016

Giesen, Anke: „Raskolotaja pamjať: Oтраženie konflikta vokrug memorialnogo centra Perm-36 v rossijskich media“, *The Journal of Social Policy Studies*, Volume 13. № 3. 2015, str. 363 – 376

Khapaeva, Dina: „Triumphant memory of the perpetrators: Putin’s politics of re-Stalinization“, in *Communist and Post-Communist Studies* 49 (2016), str. 61-73

Kononov, Anatolij: „K istorii prinjatija rossijskogo Zakona O rehabilitacii žertv političeskich repressij“, in *Reabilitacija i pamjať*, ed. Jan Račinskij, Moskva: Meždunarodnyj Memorial, 2016

Latypov, Robert: „Repressii podajutsja kak epidēmija, a ně kak splanirovannye prestuplenija gosudarstva protiv graždan“, Zvezda.ru, 19. 8. 2015, <http://zvzda.ru/columns/3151b4544f20>

Laquer, Walter: *Putin a putinismus. Rusko a perspektivy jeho soužití se Západem*, Praha: Prostor, 2016

Lukaševskij, Sergej: vystoupení na konferenci EU-Russia Civil Society Forum, Berlín, 2. 3. 2015

Miller, Alexei: „Russia. Power and History“, in *Russian Politics and Law*, vol. 48, no. 4, 2010, str. 8-34

Polišenská, Milada: *Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945-1953*, Praha: Libri, 2006

Pomerantsev, Peter: *Nic není pravda a všechno je možné*, Praha: Dokořán, 2016

Roginskij, Arsenij: „Ne isključeno, čto rešenje po nam už vypisano“, rozhovor pro Colta.ru, 22.3.2013, <http://archives.colta.ru/docs/17396>

Roginskij, Arsenij: vystoupení na konferenci EU-Russia Civil Society Forum, Berlín, 2. 3. 2015

Sakwa, Richard: *Putin: Russia’s Choice*, London: Routledge, 2004

Sherlock, Thomas: „Confronting the Stalinist Past: The Politics of Memory in Russia“, in *The Washington Quarterly*, Spring 2011, str. 93-109

Sherlock, Thomas: „Russian politics and the Soviet past: Reassessing Stalin and Stalinism under Vladimir Putin“, in *Communist and Post-Communist Studies* 49 (2016), str. 45-59

Svoboda, Karel: „Šed’ Putinovy historické politiky“, in *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialia*, 2014, 1-2, str. 49-68

Zubov, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – díl I*, Praha: Argo, 2014

Zubov, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – díl II*, Praha, Argo: 2015

Zubov, Andrej: úvodní proslov, in *Historie versus propaganda. Vztah k minulosti v současném Rusku – sborník z konference*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016

Zpravodajské články, rozhovory

Andrej Zubov: 2015 god Rossija v etom vide ne pereživet. Radio Svoboda, 5. 1. 2015, dostupné online na <http://www.svoboda.mobi/a/26777111.html>

Kvůli sdílení článku srovnávajícího Stalina s Hitlerem musel utéct z Ruska. V Česku autolakýrník požádal o politický azyl, iHNed.cz, 10. 1. 2017, <http://archiv.ihned.cz/c1-65581270-srovnal-stalina-s-hitlerem-a-musel-utect-do-ceska>

Meždu pružinami i fonarjami, rozhovor s Borisem Bělenkinem na portálu Uroki istorii, 10. 4. 2017, <http://urokiistorii.ru/node/53740>

Na účastníkov konkursa Čelovek v istorii v Moskvě napali chuligany s georgievskimi lětočkami, Ulickuju oblili zelenkoj, Newsru.com, 28. 4. 2016, <http://www.newsru.com/russia/28apr2016/memo.html>

Permskij Molodežnyj „Memorial“ prekraščает svoju rabotu, Zvezda.ru, 26. 2. 2016, <http://zvzda.ru/news/7065863036c3>

Pod Rževom otkrylsja muzej Josifa Stalina, Livejournal, 3.6.2015, dostupné online <http://jury-tver.livejournal.com/278362.html>

Rusové jsou obětí teroru. Bojí se moci a podřídí se čemukoli. Rozhovor s Irinou Flige, Lidové noviny, 5. 3. 2016

Sud arestoval glavu karelskogo Memoriala po dělu o dětskoj pornografii, Novaja gazeta, 15. 12. 2017, <https://www.novayagazeta.ru/news/2016/12/15/127479-sud-arestoval-glavu-karelskogo-memoriala-po-delu-o-detskoj-pornografii>

The National Endowment for Democracy (NED) is Now Officially „Undesirable“ in Russia. Globalresearch.ca, 3. 8. 2015, <http://www.globalresearch.ca/the-national-endowment-for-democracy-ned-is-now-officially-undesirable-in-russia/5468215>

Vladimir Sorokin: Russkie – eto poslušnaja biomassa. Rozhovor pro německou rozhlasovou stanici Deutschlandfunk, 16. 1. 2015 <https://openrussia.org/post/view/2090/>

V Rusku sdílel článek o podílu Sovětů na rozpoutání druhé světové války. Dnes žádá v Česku o azyl, Info.cz, 10. 1. 2017, <http://www.info.cz/svet/v-rusku-sdilel-clanek-o-podilu-sovetu-na-rozpoutani-druhe-svetove-valky-dnes-zada-v-cesku-o-azyl-2870.html>

Internetové zdroje

Arsenij Roginskij o koncepcii gospolitiki po uvěkověčeniju pamjati žertv repressij, web Memorialu <http://old.memo.ru/d/244396.html>

Čto takoe Memorial?, Colta.ru, 31. 1. 2014, <http://www.colta.ru/articles/specials/1872>

Fond Paměti, webové stránky <http://memoryfund.ru>

Chronika vnutripolitičeskich sobytij v SSSR, Gorbačovův fond, http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vnutrpolitika/show_29318/

Iz istorii Memoriala, web Mezinárodního Memorialu, <http://old.memo.ru/d/24.html>

Koncepcija gosudarstvennoj politiki po uvěkověčeniju pamjati žertv političeskich represij, dostupné na webu Rady Prezidenta RF pro rozvoj občanské společnosti a lidských práv: <http://www.president-sovet.ru/documents/read/393/>

Stanovy Mezinárodního Memorialu přijaté 19. 4. 1992, <http://old.memo.ru/uploads/files/629.pdf>

Sud oštrafoval Meždunarodnyj Memorial na 300 tysjač rublej, web Mezinárodního Memorialu <http://old.memo.ru/d/281417.html>

Strukturi i organizacii, oficiální web Mezinárodního Memorialu <https://www.memo.ru/ru-ru/departments/#map>